

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та
мистецтв

Кафедра дошкільної освіти

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТСУНКІВ У
ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В
КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

ОНОПРІЄНКО ВІКТОРІЇ ОЛЕГІВНИ

Науковий керівник:

Аніщук А.М. канд. пед. наук, доцент кафедри
дошкільної освіти Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Рецензенти:

Матвієнко С.І. канд. пед. наук, доцент кафедри
дошкільної освіти Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Новгородська Ю.Г. канд. пед. наук, доцент кафедри
педагогіки, початкової освіти та освітнього
менеджменту Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Допущено до захисту: Протокол № 5 від 29.11.
Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., д. псих. н., професор

Ніжин – 2023

АНОТАЦІЯ

Онопрієнко В.О. Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. Рукопис. Ніжин, 2023. – 87 с.

Кваліфікаційна робота виконана на теоретичному та емпіричному рівнях. На теоретичному рівні уточнено зміст та структуру провідних категорій, проаналізовано особливості виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Виділено та проаналізовано особливості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників в комунікативній діяльності.

На емпіричному рівні вивчено рівні вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. Розроблено систему роботи, яка включає методи та засоби виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: «толерантність», «взаємостосунки», «толерантні взаємостосунки», «виховання толерантних взаємостосунків», «комунікативна діяльність», «комунікативні навички», «комунікативна толерантність».

ANNOTATION

Qualification work has been carried out at both theoretical and empirical levels. At the theoretical level, the content and structure of leading categories have been clarified, and the peculiarities of fostering tolerant relationships in children of senior preschool age in communicative activities have been analyzed.

The features of tolerant relationships in children of senior preschool age and the pedagogical conditions for fostering tolerant relationships in senior preschoolers in communicative activities have been highlighted and analyzed.

At the empirical level, the levels of tolerance development in children of senior preschool age in communicative activities have been studied. A working system has been developed, which includes methods and means for fostering tolerant relationships in children of senior preschool age.

Keywords: "tolerance," "relationships," "tolerant relationships," "fostering tolerant relationships," "communicative activities," "communicative skills," "communicative tolerance."

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВІЗАЄМОСТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	9
1.1. Обґрунтування змісту ключових понять дослідження.....	9
1.2. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.....	14
1.3. Особливості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.....	20
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I.....	27
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВІЗАЄМОСТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	29
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	29
2.2. Вивчення рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку	38
2.3. Система виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.....	48
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	60
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Проблема виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку є вкрай актуальною в сучасному світі, де ми стикаємося з багатьма питаннями, пов'язаними з нетерпимістю, дискримінацією, насильством та іншими проявами несхвалення до інших людей через їхню національність, расу, релігію, гендерну приналежність тощо. Сьогодні все більшого поширення в дитячому середовищі спостерігаються прояви недоброчливості, озлобленості та агресивності. Причин такої поведінки дітей досить багато. У першу чергу варто відзначити зниження загального рівня культури, масу негативної, а часто і просто агресивної інформації, яка впливає на незрілу психіку дитини через екран телевізора або через комп'ютер, соціальну байдужість і брак уваги з боку дорослих.

Дошкільний вік є дуже важливим періодом у розвитку дитини, коли формуються основи її світогляду та соціальних навичок. Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку допоможе виховати у них повагу до інших людей, розуміння та прийняття різних культур, сприятиме розвитку емоційного інтелекту та соціальної компетентності. Це важливо не лише для розвитку дитини як особистості, але й для побудови гармонійного та толерантного суспільства.

Останнім часом багато дискутують про толерантний світ, головною цінністю якого є унікальна та недоторкана особистість. Такі державні документи як: Закон України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Закон України «Про охорону дитинства», «Базовий компонент дошкільної освіти», чинні програми розвитку дітей дошкільного віку свідчать про необхідність вибудовування в нашій державі толерантного суспільства.

У сучасному світі толерантність стала однією з найбільш важливих складових людського життя. Уміння жити в гармонії з іншими людьми та поважати їхні права та свободи є необхідною умовою для розвитку суспільства та збереження миру у світі. Тому виховання толерантності в дітей є важливою задачею для сучасної педагогіки та психології.

Філософське розуміння проблем толерантності продемонстровано в роботах М. Аврелія, Арістотеля, Платона, Демокріта, Сократа, а з часом і Ж.Ж. Руссо, М. Монтея та Дж. Локка. У працях таких філософів як Р. Крісті, М.Бердеєва, В. Лекторського, У. Джеймса, К. Ясперс, О. Довгополова відтворені лише деякі сторони толерантності. Також теми виховання толерантних взаємостосунків торкнулися психологи О. Асмолова, І. Бех, Д. Колесова, О.Кононко, О. Петровський, та ін. Відомі педагоги Я. Коменський, Я. Корчак, М. Монтесорі, В. Сухомлинський, К. Ушинський також розглядали у своїх роботах проблему толерантних взаємостосунків.

Толерантність розвивається з раннього дитинства. Слід пам'ятати що перші уявлення про толерантність засвоюються як у закладі дошкільної освіти, так і в сім'ї, тому насамперед родина теж зобов'язана прищеплювати дітям загальнолюдські цінності, показувати приклади моральної поведінки. Дорослі повинні якомога раніше почати виховувати у дітей добросердні цінності, знайомити їх з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати ввічливості, привітності, доброти, дбайливості, виховувати в них відповідні особистісні властивості. На цьому акцентували свою увагу такі вчені як: А.Богущ, І. Бех, Т. Кравченко, В. Кремень, О. Коберник, В. Кузь, О. Пометун, І.Рогальська, А. Маслоу, О. Сухомлинська та ін.

Виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників досліджували: Л.Артемова, А. Богущ, Л.Врочинська, Н.Гавриш А. Гончаренко, Т. Поніманська, А. Сиротенко, О. Докукіна, В. Ляпунова, В.Котирло, О.Кононко, О.Матвієнко, Ю.Приходько, Л.Прокопенко, Н. Скрипник та ін.

Аналіз результатів наукових праць свідчать про невичерпні можливості вивчення цієї проблеми та зумовлює потребу в пошуку нових способів здійснення роботи з питань виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, зокрема, в різних комунікативних ситуаціях, що й зумовило вибір теми дослідження: ***«Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності».***

Мета дослідження – полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності та розробці системи виховання даної якості у дітей.

Завдання дослідження:

1. Уточнити зміст та структуру провідних категорій дослідження.
2. Проаналізувати психолого-педагогічну і методичну літературу з питань виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.
3. Виділити особливості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.
4. Визначити критерії, показники та рівні вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.
5. Виділити педагогічні умови та розробити систему виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Методи дослідження: *теоретичні методи дослідження:* аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення даних на основі вивчення психолого-педагогічної літератури, що уможливили обґрунтування змісту та структури провідних категорій дослідження, визначення критеріїв та показників, комплексу педагогічних умов виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Емпіричні методи дослідження: спостереження, діагностичні завдання та методики для дітей; анкетування педагогів; математичні та статистичні методи дослідження.

Дослідно-експериментальна база.

Дослідження здійснювалось протягом 2022-2023 р. на базі закладу дошкільної освіти «Центр розвитку дитини» Броварського ліцею №11 Броварської міської ради Київської області. У експерименті брали участь 18 дітей старшого дошкільного віку, 6 вихователів.

Наукова новизна і практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що уточнено зміст понять «толерантні взаєностосунки», «виховання толерантних взаєностосунків». Розроблено критерії, показники та рівні вихованості у дітей старшого дошкільного віку толерантних взаєностосунків; виділено педагогічні умови та розроблено систему роботи щодо виховання толерантних взаєностосунків у старших дошкільників в комунікативній діяльності.

Апробація результатів дослідження.

Наукові конференції:

1. Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» (19 жовтня 2022 року) Онопрієнко В. Тема доповіді: Виховання толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку.

2. Регіональна науково-практична Інтернет-конференція студентів, молодих науковців, педагогів-практиків «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки» (18 жовтня 2023 року). Тема доповіді: Проблеми комунікативної компетентності дошкільника у педагогічній науці.

Наукові статті:

1. Онопрієнко В. Особливості толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. *Сучасна дошкільна освіта: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки: збірник статей регіональної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, молодих науковців, педагогів-практиків* / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 275 с. С. 155-160.

2. Онопрієнко В. Проблеми комунікативної компетентності дошкільника у педагогічній науці. *Актуальні проблеми та інноваційні пошуки у галузі сучасної дошкільної освіти: збірник наукових статей студентів, магістрів, молодих науковців спеціальності 012 Дошкільна освіта / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 232 с. С.159-163.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 87 ст., основний текст – 65 ст., додатки 15 ст. Список використаної літератури становить 52 джерела.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Обґрунтування змісту ключових понять дослідження

Тема виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності є дуже актуальною в сучасному світі. Виховання толерантних взаємостосунків у дітей є важливим завданням, оскільки це допомагає формувати гармонійну та рівноправну спільноту людей. Крім того, дитина у віці старшого дошкільного віку активно вивчає світ і формує свої соціальні навички, тому важливо вчасно впливати на її світогляд та ціннісну орієнтацію.

У науковому доробку низки вчених Ш. Амонашвілі, А. Асмолова, І. Бега, А. Богущ, О. Коберник, Т. Кравченко, О. Пометун, І. Рогальської, та ін. акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості.

У сучасному світі вагомість толерантності невпинно зростає. Це зумовлено нестабільним темпом життя, виховною інерцією батьків, загостренням соціальних протиріч. Варто сказати також і про те, що толерантне ставлення до оточуючих означає повагу, розуміння та прийняття різноманітності навколишнього світу та способів вираження особистісної індивідуальності. Формування толерантності в особистості – набута людська якість, котра виникає внаслідок певного виховного впливу.

Щоб досягти конкретну виховну мету, необхідно вирішити певні завдання. До них можна віднести виховання поваги до цінностей іншої людини, формування навички співпереживати людині та розуміти мотиви особистісних вчинків, розвиток навички взаємодії з людьми з інакшими поглядами та орієнтаціями.

Аналізуючи європейський світогляд, *толерантність* – інноваційна загальнолюдська цінність, яка увійшла в наше повсякденне життя та стала причиною виникнення нової ціннісної реальності. На сьогоднішній день, як зазначають С. Карпенко, Н.Кобилянська, К. Краєвська, поняття толерантності є багатограним, оскільки увійшло у всі сфери діяльності людини. Слід зазначити, що у педагогіці поняття толерантності ототожнюється з такою особистісною якістю, яка проявляється в готовності сприймати особистість з її особливостями, прагненні до порозуміння з іншими, визнанні рівності [16].

Враховуючи принципи толерантності, дане поняття можна інтерпретувати як сприйняття та поважне ставлення до різноманіття культур нашого світу, форм та способів вираження особистісної індивідуальності. Це означає, що толерантність – це певний баланс в різноманітті.

Виховання толерантності - це процес, який допомагає людям розуміти та приймати інших людей, які відрізняються від них. Толерантність важлива для створення гармонійного та різноманітного суспільства, де кожна людина має можливість розвиватися та реалізовувати свій потенціал без дискримінації та недопустимої поведінки з боку інших.

Толерантність серед дітей старшого шкільного віку означає готовність та здатність приймати різноманітність та відмінності інших людей, зберігаючи при цьому повагу до них та уникнення конфліктів на підставі різниці у поглядах, поведінці, культурі, етнічних та релігійних віруваннях.

Її вияв у повазі до прав людини означає право дотримання кожним своїх переконань та визнання такого ж права за іншими, і аж ніяк не терпиме ставлення до соціальної несправедливості чи відмову від своїх переконань. Сама толерантність визнає те, що усі люди різняться за зовнішнім виглядом, статусом та поведінкою і мають повне право жити у сучасному світі, зберігаючи при цьому свою індивідуальність. Варто підкреслити те, що погляди однієї людини не можна нав'язати іншій.

Усвідомлюючи вищесказане, можна підсумувати, що *толерантність* – не вроджена особистісна якість, і може ніколи не проявитися в людині, якщо

цю навичку не виховувати та розвивати. Слід сказати і про те, що толерантності необхідно вчитися, досягаючи при цьому мети сприйняття себе та інших. Поняття толерантності можна ототожнити зі здатністю особистості взаємодіяти, цінувати та розуміти іншу думку чи погляд. Виховуючи толерантність, як базову якість сучасної людини, ефективність толерантного середовища невпинно зростає. Слід зазначити, що воно базується на інтеграції принципів гуманізму, довіри, взаємоповаги та опори на позитивне. Між дошкільниками, які перебувають в такому середовищі виникають взаєностосунки. З'ясовано, що *взаєностосунки* - це стосунки між людьми, які виникають у процесі спілкування й спільної діяльності. Сутність взаєностосунків, зазначає Н.Скрипник, полягає в тому, що вони постають не як суб'єкт-об'єктне ставлення одного індивіда до іншого, а як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, взаємовплив [39].

На думку вчених, *взаєностосунки* передбачають встановлення і розвиток різнопланової і відносно стійкої системи вибіркових, свідомих, емоційно насичених зв'язків між учасниками контактної групи, що проявляються у спілкуванні, спільній діяльності й опосередковуються вчинками, ціннісними орієнтаціями.

В.Носов у своїх працях зазначає, що *толерантні взаєностосунки* - це взаємовідносини, засновані на повазі та прийнятті різниці між людьми [33]. Н.Скрипник виділяє термін «*виховання толерантних взаєностосунків*», під яким розуміє процес становлення особистості з толерантними проявами у взаєностосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаєностосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу [44].

Одним з ключових аспектів виховання толерантних взаєностосунків є формування в дітей розуміння того, що кожна людина є унікальною та має право на свою думку та переконання. Важливо допомогти дітям зрозуміти, що

інші люди можуть мислити і відчувати по-іншому, ніж вони самі, та це є нормальним і природним явищем. Це допоможе зменшити конфлікти та підвищити рівень взаєморозуміння між дітьми.

Також важливо навчити дітей поважати інших людей, незалежно від їхньої національності, релігії, віку, статі та інших ознак. Діти мають вміти підтримувати дружні стосунки з іншими людьми та дотримуватися правил етикету. Наприклад, вчити дітей говорити «будь ласка» та «дякую» при зверненнях до інших людей.

Також важливо розвивати в дітей навички співпраці та толерантності. Діти повинні вміти працювати разом, ділитися іграшками та ресурсами, а також допомагати один одному, коли це потрібно [44].

Одним зі способів виховання толерантних взаємостосунків є використання різних ігор та вправ, які сприяють розвитку соціальних навичок.

У комунікативній діяльності діти вчаться взаємодіяти з іншими людьми, виявляти свої почуття та емоції, вирішувати конфлікти та встановлювати стосунки з оточуючими. Тому важливо вчити дітей поважати інших людей, розуміти їхні потреби та погляди, дотримуватися правил етикету, уникати образливих висловлювань та поведінки.

Діти старшого віку, зазвичай, мають більш розвинені комунікативні навички порівняно з дітьми молодшого віку. Вони здатні досягати більшого взаєморозуміння з іншими людьми, використовуючи різні комунікативні засоби, такі як слова, жести, міміка, тон голосу тощо. Однак, у дітей старшого віку можуть бути деякі особливості взаємостосунків у комунікативній діяльності, зокрема:

- вони можуть бути більш самостійні у своїй комунікації з іншими людьми. Діти старшого віку зазвичай мають більше досвіду взаємодії з іншими людьми і можуть бути менш залежними від дорослих у комунікативних ситуаціях;

- можуть бути більш свідомими про те, як вони взаємодіють з іншими людьми, можуть краще аналізувати свою комунікативну поведінку та коригувати її, що дозволяє їм взаємодіяти більш ефективно з іншими людьми;
- у дітей старшого віку може бути більше інтересу до того, що говорять інші люди, а також більше розуміння інших точок зору. Вони можуть бути більш толерантними до інших людей та їхніх думок, а також краще розуміти соціальні контексти, в яких вони взаємодіють з іншими людьми;
- можуть бути більш активні у взаємодії з однолітками, можуть більше часу проводити зі своїми друзями [44].

Виховання толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності є важливим завданням, оскільки допомагає формувати гармонійні взаємини з іншими людьми, а також навички спілкування і розвиток соціальної компетентності.

Важливо зазначити, що діти старшого шкільного віку, в яких вже сформовані власні цінності та світогляд, можуть бути налаштовані більш схильно до відкритості, до різноманіття та толерантності, оскільки вони можуть розуміти значення та важливість різноманітності у сучасному світі.

Однак, діти старшого дошкільного віку можуть бути також вразливі до впливу зовнішніх факторів, які можуть підштовхнути їх до нетерпимості та дискримінації, таких як оточення, медіа, соціальні мережі тощо. Тому виховання толерантності серед дітей старшого дошкільного віку має включати не лише навчання теорії, а й практичні вправи та приклади з реального життя, які допоможуть дітям розуміти, що різноманітність є нормою, а толерантність і повага до різних людей є ключем до створення гармонійного та різноманітного суспільства [42].

О. Грива зазначає, що *комунікативна діяльність* - це процес взаємодії між людьми, спрямований на обмін інформацією, встановлення зв'язків, передачу знань та навичок, розвиток вміння спілкування та соціальної адаптації [9]. Комунікативна діяльність дітей старшого дошкільного віку є

дуже різноманітною і включає в себе багато різних аспектів. *Усна комунікація*: діти старшого віку можуть спілкуватися з іншими людьми за допомогою усної мови. Вони можуть вести бесіди, обговорювати теми, ділитися інформацією, висловлювати свої думки та почуття, домовлятися про спільні дії та змагання.

Невербальна комунікація: діти старшого віку можуть використовувати невербальні засоби комунікації, такі як жести, міміка, пози та тон голосу, щоб передавати свої думки та почуття.

Таким чином, проаналізувавши науково-педагогічні джерела, було визначено зміст основного поняття дослідження «толерантні взаєностосунки», під якими розуміються взаємовідносини, які базуються на повазі та прийнятті інших людей, їхніх поглядів, переконань, дій. Під поняттям «виховання толерантних взаєностосунків» дослідники розуміють цілеспрямовану діяльність, спрямовану на формування і розвиток особистості, якій притаманні контактність, терпимість, поступливість, емоційна стабільність, емпатія, вміння прийти на допомогу та свідомо соціальна активність у взаєностосунках з оточуючими.

Виділено та охарактеризовано такі поняття як *толерантність, взаємодія, взаєностосунки, толерантні взаєностосунки, виховання толерантних взаєностосунків, діяльність, комунікативна діяльність, комунікативні навички, невербальна комунікація*. Дані поняття логічно пов'язані один з одним, забезпечують послідовний виклад матеріалу і є важливими для розкриття змісту кваліфікаційної роботи.

1.2. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку

Найбільш сприятливим періодом розвитку толерантних взаєностосунків у дітей є дошкільний вік. Як зазначає Н.Скрипник, саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації як передумови

знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним «Я» системи спільних і взаємних стосунків [40]. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях І. Беха, Н. Гавриш, О. Кононко, К. Крутій, Т. Поніманської та ін., які частково досліджували проблему виховання толерантності у дошкільників.

У зв'язку із затвердженням Базового компонента дошкільної освіти [5], формування толерантності у старших дошкільників набуло особливої ваги. У освітній лінії «Дитина у соціумі», розроблено показники сформованості соціально-комунікативної компетенції, яка включає в себе толерантність.

В.Ляпунова пише, що формування толерантних взаємостосунків між дошкільниками, це організований педагогом процес набуття дітьми толерантних якостей особистості, а саме: поблажливе ставлення до відмінних поглядів, звичок, до особливостей різних народів тощо, процес розвитку толерантної свідомості, світогляду, почуттів, якостей особистості дитини дошкільного віку. Це важлива умова позитивної соціалізації дитини, трансформації толерантності в принцип, що визначає діяльність людини, норму, зразок [27].

Виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників, на думку В.Думи, Л.Капітан, – це процес формування особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів, таких як доброзичливих емоційних проявів та емпатії; безкорисної турботи та чуйності; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій, які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності. під впливом спеціально створених педагогічних умов [10, с.85]

Виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими можливо при усвідомленому володінні правилами толерантної взаємодії, емоційному та ціннісному ставленні до власних і чужих почуттів, при наявності досвіду терпимої і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях.

Т. Поніманська у наукових дослідженнях з проблеми виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку пише про те, що це є важливим аспектом розвитку дитини, який повинен бути врахований в процесі виховання та навчання [36].

Дослідження Т. Поніманської показали, що діти старшого дошкільного віку мають вже відносну усвідомленість своєї власної ідентичності, а також відчують потребу у спілкуванні з однолітками. Також вони можуть розрізняти різні культури та їхніх представників [37].

Як зазначають А.Павловська, Н.Вахняк, основи толерантних взаємостосунків закладаються у дошкільнят в процесі проведення занять, залученні до ігрової діяльності, під час екскурсій та дозвілля. Провідним видом діяльності старших дошкільників є гра. Вона сприяє орієнтації дитини у зовнішньому світі, чого не може дати будь-яка інша діяльність. Доросла людина є предметом ігрової діяльності і виступає носієм певних суспільних функцій. Виконуючи роль дорослого в процесі сюжетно - рольової гри, дитина вступає в певні стосунки з іншими дітьми, використовує у своїй діяльності певні правила, дотримуючись толерантних взаємостосунків [36]. Оскільки, на думку О.Матієнко, виховання толерантності означає цілеспрямовану організацію взаємодії дитини з іншими людьми [29].

Вище зазначені автори виділяють групи методів виховання толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку:

1. Методи, що забезпечують формування моральної свідомості (суджень, оцінок), за яких широко використовується народна творчість, художня література, надбання культури народу.

2. Методи створення у дітей практичного досвіду соціальної поведінки, які включають елементи від спостереження до формування позитивної поведінки дітей.

3. Методи, що формують моральні почуття, емоції і відносини у дітей [35].

Одним із методів виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку є проведення спільних занять, де діти мають можливість взаємодіяти з однолітками та навчатися поважати їхні погляди та бажання.

Дослідження В. Носова показали, що важливим елементом виховання толерантних взаємостосунків є приклад педагогів та батьків, адже діти навчаються на прикладах та наслідують поведінку дорослих [33].

Старший дошкільний вік є сенситивним і щодо розвитку емоційної чутливості, вважає О. Кононко, природної (уразливість) та набутої (відгук на чийсь проблеми). Дитина починає класифікувати все оточуюче на «приємне і неприємне», переживає, виражає своє ставлення до всього [18, с. 35].

Як зазначає І. Бех, у цьому віковому періоді найбільш інтенсивно проявляється психологічний механізм емпатії, за якого ті чи інші емоційні переживання однієї дитини викликають відповідні емоційні прояви у іншої [6, с. 19-24]. При формуванні у старших дошкільників емоційно-оцінного ставлення до поведінки людей, потрібно брати до уваги попередній досвід дитини. Діти уже спроможні, інколи з допомогою дорослого, самостійно виділяти ситуації, в яких спостерігається порушення прав іншого, чи нетолерантне ставлення. Необхідно навчати дитину знаходити якомога більше в тій чи іншій ситуації конструктивних форм та засобів поведінки. Оскільки, саме така робота сприяє формуванню стійкої толерантної взаємодії між дітьми, формуванню умінь самостійно оцінювати власні дії та вчинки.

Як зазначають науковці, здатність до емпатії передбачає здатність дитини сприймати емоційний стан іншого і співпереживати йому, виявляти елементарну культуру у стосунках. За свідченням фахівців, емоції дошкільника з віком змістовно і структурно ускладнюються, що зумовлено появою нових видів діяльності та взаємостосунків.

Як зазначає О. Кононко, важливим віковим новоутворенням є здатність дітей старшого дошкільного віку до підпорядкування мотивів. Діяльність та поведінка дітей залежить від системи мотивів, серед яких, за умови

правильного виховання, починають домінувати суспільно-значимі мотиви, соціальні почуття та стосунки [19].

Н. Черепня виділила провідні *мотиви поведінки* 6–7 річних дітей:

- прагнення до самоствердження;
- моральні мотиви (поводити себе за правилами);
- мотиви загального характеру;
- прагнення викликати до себе інтерес і симпатії дорослих;
- бажання не тільки робити як усі, а й бути кращим за всіх
- бажання й необхідність бути визнаними однолітками [51, с. 58].

Слід зазначити, що лише цінності, які визнані дитиною, а не нав'язані кимось, можуть бути для неї основними мотивами поведінки. Водночас, як зазначає І. Княжева, ще рано говорити про завершену ієрархію мотивів та пов'язану з ними стійку поведінку [17].

У старшому дошкільному віці з'являється ряд новоутворень та проявів у стосунках з іншими, які можуть бути показниками у вихованні толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку. Це природна відкритість, здатність сприймати і враховувати інші позиції та думки, поступливе ставлення до оточуючих, здатність до доброзичливих емоційних проявів та емпатії; прояв турботи та чуйності, позитивне ставлення до себе, здатність стримано відстоювати свої позиції.

Виявлено, пише Н.Скрипник, що новоутвореннями старшого дошкільного віку, які спричинюють його сенситивність для виховання у дітей толерантних взаємостосунків є позаситуативно-особистісна форма спілкування, що орієнтує дитину на «світ людей», посилює інтерес до змісту і форм людських взаємин, законів і правил поведінки у суспільстві [39].

А. Богуш, В. Білоусова, Н. Гавриш, А. Гончаренко, О. Кононко та ін. виділяють особливості проявів толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку. Серед яких: розвинена природна та набута емоційна чутливість, інтенсивність розвитку емпатійності, спрямованість особистості, її

ціннісні орієнтації, прагнення, потреби і мотиви, рівень сформованого досвіду доброзичливо і терпимо взаємодіяти у різних ситуаціях.

Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку є важливим завданням, оскільки воно допомагає формувати гармонійні взаємини з іншими людьми, а також навички спілкування і розвиток соціальної компетентності.

Старші дошкільники завжди намагаються контактувати з тим, з ким їм цікавіше спілкуватися, гратися, хто їм може розповісти щось нове чи володіє уміннями і навичками, необхідними для певної діяльності, які цікавлять їх на даний момент. І, зазвичай, такою людиною стає дорослий, а пізніше однолітки чи старші діти. Крім того, у старшого дошкільника пробуджується інтерес до самої особистості іншої дитини, не пов'язаний з її конкретними діями. В однолітку він бачить вже дещо більше, ніж просто об'єкт для гри, для порівняння з самим собою, тому здатен зрозуміти іншого, його почуття, без чого неможливі прояви толерантності. В.Тернопільська, О.Максимова зазначають, що толерантність, як і будь-яка інша моральна риса, може бути вихована у дитини тільки толерантним дорослим, адже основний метод виховання дітей – це власний приклад [48].

В.Ляпунова зазначає, що у старшому дошкільному віці дитина має відносно багатий власний досвід, має здатність спостерігати і аналізувати дії та вчинки інших людей і свої власні. У звичних ситуаціях і знайомих видах діяльності оцінки оточуючих (дітей і дорослих) приймаються старшим дошкільником тільки в тому випадку, якщо вони не суперечать його особистому досвіду [25, с.65].

Отже, виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку є важливою задачею, яка потребує уваги педагогів та батьків і може бути реалізована за допомогою спільних зусиль із використанням відповідних методів та прикладів.

1.3 Особливості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Старший дошкільний вік характеризується інтенсивним розвитком у дітей потреби в контактах з однолітками. Особливо це спостерігається після шести років і в цей період різко зростає і займає панівне місце прагнення дитини до визнання, поваги, співробітництва, співпереживання.

Дитина на кінець дошкільного віку навчається володіти власними емоціями і почуттями, які допомагають їй встановлювати конструктивні відносини з однолітками і дорослими. Таким чином, відбувається накопичення досвіду вираження своїх емоцій у взаємовідносинах з іншими людьми, що поступово розширює набір моделей поведінки, які характеризують особливості поведінки дитини[52].

В.Тернопільська зазначає, що в процесі виховання варто звернути увагу дітей на зміст певних моральних якостей, які проявляються під час міжособистісних взаємин, сприяти формуванню ставлень вихованця до проблем, що обговорюються [49].

Н.Скрипник зазначає, що у процесі спілкування з дорослими у дитини зростає орієнтація на соціально прийнятні норми взаємодії. Оскільки однією з особливостей дитини старшого дошкільного віку є здатність до емпатії, емоційних проявів, прагнення до наслідування. Такі емоційні прояви можуть мати як позитивний, так і негативний характер. Іншою важливою особливістю прояву толерантних стосунків у дошкільників, зазначає автор, є їхня природна відкритість іншим людям [44]. І саме дорослий має донести до дитини що є правильно, а що ні. Як потрібно сприймати іншу людину, її вчинки, ставлення. У цьому віці малюк здатен безкорисливо підтримати однолітка, допомогти йому, довірити свої таємниці, виділити чесноти ровесника, тим самим мотивувати свої взаємини з ним. А неприязнь до інших, пояснюється критичним аналізом вчинків, ознак зовнішності, взаємин з ними [44]. Тому

разом із формуванням навичок позитивного спілкування відбувається і розвиток толерантності у дітей.

Н.Іванова зазначає, що критеріями проявів толерантності в старшому дошкільному віці є комунікативний і емоційно-оцінний. До кожного критерію підібрані їх показники.

Комунікативний критерій включає наступні показники:

- товариськість, яка виявляється в відкритості, природності і легкості у встановленні безпосередніх міжособистісних контактів з однолітками і дорослими;
- вміння вибудовувати відносини з однолітками на основі розуміння їх почуттів і бажань;
- миролюбність, що виявляється в прагненні до досягнення згоди, в прагненні вирішувати конфлікти без використання примусу і насильства.

Емоційно-оцінний критерій включає показники:

- емпатійність як здатність до співпереживання, співчуття і сприяння;
- доброзичливість як дружнє ставлення до інших людей, настрої на позитивні взаємини;
- позитивне ставлення до представників інших рас і національностей, що виявляється в інтересі, бажанні познайомитися і подружитися з ними [13].

Комунікативна толерантність у психології визначається як ставлення особистості до людей, що показує ступінь переносимості її неприємних чи неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей та вчинків партнерів щодо взаємодії.

Як зазначає Н.Скрипник, людина, що має високий рівень комунікативної толерантності, досить врівноважена, сумісна з дуже різними людьми. Завдяки цим перевагам створюється психологічно комфортна обстановка для спільної діяльності, досягнення синергічного ефекту. Спілкуючись із толерантною

особистістю, інша людина відчуває комфорт. Відсутність комунікативної толерантності чи її низький рівень пояснюються негативними реакціями індивіда на виявлені різницю між підструктурами своєї особистості та особистості партнера [42].

Явище толерантності визначається у двох аспектах: на лінгвокогнітивному рівні - опис змісту концепту толерантність через аналіз мовних засобів, які об'єктивують його в мові і представляють його в семантичній просторі мови; на комунікативному рівні – опис прояви толерантності у міжособистісному спілкуванні народу, особливості комунікативної поведінки людини.

Тому, аналізуючи проблему виховання толерантності дошкільників, варто виділити виховний потенціал комунікативної діяльності та його використання у процесі виховання толерантних взаємостосунків між дітьми. Мовленнєве спілкування є одним з перших видів діяльності, яким дитина оволодіває в період дошкільного дитинства.

Н.Скрипник виділяє особливості, які є важливими для становлення структурних компонентів становлення толерантних взаємостосунків у старших дошкільників. Це: особлива відкритість, висока сприйнятливність дитини соціальних впливів, чутливість до світу соціальних відносин, інтенсивний розвиток здатності до ідентифікацій, емпатії та рефлексії; здатність розуміти й ураховувати чужий погляд; розвиток емоційного передбачення; розвиток довільної поведінки; різних форм спілкування з однолітками та дорослими [39].

А моральна свідомість дитини, як зазначає Т.Гаврилова, що формується на основі осмислення індивідуального досвіду, досягає у старшому дошкільному віці високого рівня [7].

Отже, старший дошкільник готовий надати свою допомогу іншому, здатен до співпереживання, виявлення підтримки своїм одноліткам. Безкорисливе бажання дитини надати допомогу іншому свідчить про толерантну поведінку, яка має свої прояви в комунікативній діяльності.

Аналізуючи проблему комунікативної діяльності, слід відзначити термінологічну різноманітність у позначенні цього явища: «спілкування», «комунікація», «комунікативна діяльність». Характеризуючи комунікативну діяльність дитини науковці вживають термін «форма спілкування», основними параметрами якої є: зміст потреби, що задовольняється під час спілкування; провідні мотиви, які спонукають дитину до спілкування, основні засоби, завдяки яким здійснюється спілкування з іншими людьми.

І.Луценко виділяє етапи розвитку спілкування з однолітками: прояв активності, спрямованої на ознайомлення зі своїм партнером; вияв емоційного ставлення дитини до дій партнера; бажання проявити свої здібності та вміння перед партнером по спілкуванні, тобто продемонструвати себе партнеру; вияв чутливості до сприйняття себе партнером [23]. Спілкування дитини з дорослим та з ровесником відбувається під час комунікативної діяльності і має свої особливості. Зокрема, спілкуючись з однолітками дитина проявляє різноманітні комунікативні дії, де спостерігається перевага ініціативних дій над реактивними, надзвичайно яскрава емоційна насиченість, нестандартність і нерегламентованість [23].

Н.Бабич, аналізуючи комунікативну діяльність, стверджує, що комунікативна діяльність не є самостійною, оскільки на процес спілкування дітей і дорослих, впливають різні чинники, такі як, когнітивні, соціальні, психологічні та інші сутнісні особливості комунікантів [4].

Формування толерантних взаємовідносин в комунікативній діяльності здійснюється в процесі морального виховання дітей. Л.Артемовою розроблена концепція морального виховання дітей дошкільного віку, яка базується на інтеграції педагогічної взаємодії і організації міжособистісного спілкування морального змісту в процесі чого діти засвоюють моральні норми і це забезпечує регуляцію їх толерантної поведінки через «невимушене активне втілення ними у взаєминах один з одним моральних правил, що виступають спонуками у їхній самостійній діяльності» [3].

У комунікативній діяльності дошкільник презентує себе іншим; обмінюється думками, враженнями; висвітлює бажання та наміри; проявляє увагу, співчуття, співпереживання; виражає товариські почуття; вживає емоційно забарвлені слова.

На думку Є Нейман, протягом дошкільного віку відбуваються помітні зміни як у змісті почуттів (в тому, що викликає емоційний стан і переживання дітей), так і у формі їх протікання. Дошкільник вчиться розуміти не тільки свої почуття, а й переживання інших людей. В процесі комунікативної діяльності, він починає розрізняти емоційні стани за їх зовнішніми проявами, через міміку і пантоміміку. Дитина може співпереживати, співчувати, розігрувати, передавати різні емоційні стани [32].

В.Тернопільська серед різноманітних форм і методів виховання толерантних взаєностосунків важливе місце приділяє грі. Зазначає, що саме гра є природним видом діяльності, де діти не тільки відображають реальне життя, а й перебудовують його. Перебуваючи в ігрових стосунках, дошкільники проявляють своє ставлення, виражають почуття, і у них формується орієнтація на загальний зміст людських взаємин і дій, розвиваються узагальнені переживання та орієнтація в них. Зокрема, комунікативні ігри сприяють вихованцям розв'язувати внутрішні конфлікти, виражати власні почуття, опанувати маловідомі способи дій, набувати досвіду конструктивної взаємодії, спілкування, що є важливим у формуванні умінь і навичок толерантної поведінки [49].

І.Лапченко виділяє сюжетно-рольову гру, в процесі якої також відбувається міжособистісна взаємодія дітей, проявляються моральні якості, активізується мовлення, розвивається емоційна сфера. Дошкільник наслідує риси, почуття іншої людини. Перевтілюючись в іншого героя, дитина змінює свою позицію у ставленні до емоційних станів ровесників. Завдяки ігровій ситуації змінюється ставлення вихованця до себе і формується толерантне ставлення до однолітків [21, с.139].

Приймаючи на себе різні за змістом і статусом ролі, дитина опиняється перед необхідністю змінити свої установки, ставлення, адже гра вимагає від неї перевтілення, розуміння, прийняття та вияву почуттів іншої людини. Так створюються умови для формування толерантності, розвитку самосприйняття, самооцінки, самоповаги. Якщо дитина в процесі гри виражає свій внутрішній світ, саморозкривається, то це сприяє розвитку успішних міжособистісних відносин: щирих, справжніх, відкритих, довірливих, що засвідчують толерантні взаємовідносини.

В.Ляпунова зазначає, що однією з умов розвитку толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку є індивідуальний досвід дитини. Комунікативні навички, розумові і практичні дії, які дитина засвоїла впродовж свого життя, використовуються нею в процесі комунікативної взаємодії з однолітками та дорослими. Навіть не вступаючи в безпосередній контакт з іншими людьми, зауважує автор, а тільки спостерігаючи за діями оточуючих, малюк знайомиться з їх якостями, властивостями, здібностями, порівнює себе з ними. І саме комунікативна діяльність є одним з ефективних засобів засвоєння дошкільником культури спілкування, засвоєння норм і правил поведінки, прийнятих в суспільстві, еталонів та критеріїв поведінки і діяльності [26].

Таким чином, для становлення толерантних взаємостосунків між дітьми старшого дошкільного віку, необхідні такі передумови, як здатність дитини до емпатії, емоційних проявів; вираження чуйності, самовладання, гідності; сприйнятливості соціальних впливів, природна відкритість іншим людям; вміння виражати ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів та здатність до компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях.

Вміння вибудовувати конструктивні відносини з однолітками та дорослими підкреслює здатність дитини до толерантної взаємодії і це досить яскраво проявляється під час різних комунікативних ігор і виконання спільної діяльності. Оскільки комунікація, яка відбувається між дошкільниками, супроводжує всі види діяльності, а толерантні навички взаємодії допоможуть

вихованцям розв'язувати внутрішні конфлікти, виражати власні почуття та наміри в соціально-прийнятній формі. Тому в старшому дошкільному віці є всі передумови для виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності, розвитку їх власної гідності, справедливості, поваги до оточуючих.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І

Проаналізувавши наукові джерела, нами було встановлено, що виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників досліджували: А. Богуш, Т.Поніманська, М. Рожкова, А. Сиротенко, Г. Солдатова, О. Доукіна, ВЛяпунова, О.Грива, В.Котирло, А. Гончаренко, О.Кононко, О.Матвієнко, Ю.Приходько, Л.Прокопенко, Н. Скрипник та ін.

У працях В.Бойко, Є.Нейман, О.Скрябіної висвітлюються питання, які стосуються розвитку толерантних взаємостосунків у дошкільників в комунікативній діяльності.

В даному розділі виділено та проаналізовано основні поняття дослідження: толерантність, взаємодія, взаємостосунки, толерантні взаємостосунки, виховання толерантних взаємостосунків, діяльність, комунікативна діяльність, комунікативні навички, невербальна комунікація. Дані поняття логічно пов'язані між собою та складають своєрідний наслідковий ряд, що відображає етапи виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Науковцями встановлено, що найбільш сприятливим періодом розвитку толерантних взаємостосунків у дітей є дошкільний вік. Під формуванням толерантних взаємостосунків між дошкільниками розуміється організований вихователем процес засвоєння дошкільниками толерантних якостей особистості. Таких як: чуйності, безкорисної турботи, доброзичливих емоційних проявів та емпатії; поступливого ставлення до інших, відстоювання своїх позицій у соціально-прийнятній формі.

До методів виховання толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку відносяться методи, що забезпечують формування моральної свідомості; виховання соціальної поведінки, що формують моральні почуття, емоції і відносини у дітей.

Провідними мотивами поведінки дітей старшого дошкільного віку виступають: моральні мотиви, мотиви загального характеру; прагнення до

самовираження та самоствердження; прагнення викликати до себе інтерес; бути визнаним і бути кращим серед інших.

До критеріїв вираження толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку відносяться: комунікативний, емоційно-оцінний, які забезпечують вміння вибудовувати відносини з однолітками на основі розуміння їх почуттів і бажань; товариськість, миролюбність, досягнення згоди, вирішення конфліктних ситуацій, не застосовуючи примус і насильство; доброзичливість, позитивне ставлення до інших.

Толерантні взаємостосунки формуються в процесі комунікативної діяльності. Під комунікативною толерантністю визначається характеристика відносин особистості до людей, ступінь, що показує стійкість до неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії.

РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Методика констатувального етапу дослідження

З метою вивчення сформованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, нами був проведений констатувальний експеримент.

Мета констатувального етапу дослідження полягає у вивченні сформованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників в комунікативній діяльності.

Для реалізації цієї мети передбачається розв'язання таких завдань:

- підібрати експериментальні методи для вивчення рівня сформованості толерантних взаємостосунків у дітей;
- визначити критерії та показники, та вивчити стан сформованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників в комунікативній діяльності;
- з'ясувати роль педагогів у розвитку толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Даний експеримент проводився на базі закладу дошкільної освіти «Центр розвитку дитини» Броварського ліцею №11 Броварської міської ради Київської області. У експерименті брали участь 18 дітей старшого дошкільного віку, 6 вихователів.

Вихованість у старших дошкільників толерантних взаємостосунків розглядали як інтегративне особистісне утворення, що характеризується наявністю в дитини знань про норми і правила терпимої поведінки,

позитивного їх переживання як спонуки до певних дій, умінь реалізовувати такі дії у взаємодії з однолітками без зовнішнього регулювання.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми з'ясували, що для визначення структури вихованості толерантних взаємостосунків у дошкільників, науковці спиралися на вікові та психологічні особливості дитини.

У своєму дослідженні ми орієнтуємося на структуру вихованості толерантних взаємостосунків між дітьми, визначену Н.Скрипник. До такої структури входять: сукупність стійких зв'язків, які забезпечують цілісність суб'єкта і тотожність самому собі. Ця структура включає три взаємопов'язані компоненти: *пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий*. Відповідно до цих компонентів, визначено *критерії та показники* вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників (на основі дослідження Н.Скрипник, В.Ляпунової).

Когнітивний компонент:

Критерій: знання і розуміння.

Показники: знання про етичні норми доброзичливої взаємодії між людьми, про різні емоції, почуття та поведінку людей; усвідомлення власної своєрідності та інших людей, важливості турботливого та чуйного ставлення до навколишніх.

Емоційно-ціннісний компонент:

Критерій: ціннісні орієнтації та ставлення до інших.

Показники: уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; здатність до емпатії, емоційного сприйняття та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей.

Мотиваційно-поведінковий компонент:

Критерій: мотиви, вміння, навички.

Показники: мотивація щодо дотримання норм терпимих взаємостосунків, виявлення чуйності, стримання негативних емоцій, уміння

відстоювати свої позиції за допомогою соціально-прийнятних форм та засобів; сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у комунікативній діяльності.

Виділені критерії та показники виступають основними важелями для діагностики сформованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності і носять прогностичний характер.

На основі визначених критеріїв та їх показників окреслено рівні вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників: *оптимальний, ситуативний, деструктивний*.

Методика констатувального експерименту включала *три етапи*.

Перший – підготовчий, передбачав вибір діагностичних методик, за допомогою яких визначався рівень вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, а також за допомогою анкетування прагнули з'ясувати рівень уявлень педагогів про зміст досліджуваної категорії у дітей.

Другий етап – це проведення самого експерименту. Об'єктами уваги експериментатора на етапі констатації були старші дошкільники, педагоги.

Третій етап – аналіз результатів констатувального експерименту.

В межах експерименту реалізувалося два *напрями* роботи.

Перший напрям включав діагностику дошкільників за трьома блоками завдань, які виявляли рівень сформованості толерантних взаємостосунків дітей за критеріями пізнавально-когнітивного, емоційно-ціннісного та мотиваційно-поведінкового компонентів.

До кожного компонента були підібрані методики.

Пізнавально-когнітивний компонент:

Критерій: знання і розуміння.

Оскільки когнітивний компонент передбачає знання дітей про етичні норми, початкові уявлення про норми моралі, які регулюють взаємини людей, нами були підібрані наступні методики:

Дослідження когнітивного компонента моральної сфери особистості дитини.

Завдання 1. Що знає старший дошкільник про моральні поняття?

Мета: вивчити стан знань та уявлень про етичні поняття, співвіднесення їх з моральними якостями людей.

Таблиця 2.1.

<i>Моральні категорії (поняття)</i>	
Чесність	Брехливість
Справедливість	Несправедливість
Любов	Ненависть (нелюбов)
Працьовитість	Лінь
Сміливість	Боягузтво
Відповідальність	Безвідповідальність
Доброта	Жорстокість
Щедрість	Жадібність
Чуйність	Байдужість

1.1 Подумай і скажи, чи ти знаєш, що таке

(Використовуються моральні поняття (Таблиця 2. 1).)

Оцінка результатів: відповідь зараховується при правильній відповіді на три запитання. У бланки проставляється 1 бал навпроти відповідної категорії. В іншому випадку відповідь не приймається та ставиться 0 балів.

Завдання 2. Що відчуває старший дошкільник?

Мета: виявити рівень сформованості переживань дитини щодо проявів тих чи інших етичних понять.

2.1 Подумай і скажи, коли ... (підставляється прикметник, похідне від назви поняття), тобі добре чи погано?

Приклад: - Коли ти чесний, тобі добре чи погано?

2.2. Коли ти робиш ... (підставляється прикметник, похідний від назви поняття вчинку) – який у тебе настрій, що ти відчуваєш?

Приклад: - Коли ти робиш чесний вчинок – який у тебе настрій?

2..3 Закінчи речення : «Коли я (підставляється прикметник, похідний від назви, поняття), я ...»

Приклад: Коли чесний, я ...

Я щасливий

Я задоволений

Я радію

Я спокійний

Мені цікаво

Мені весело

Мені добре

Мені подобається

Я сумую

Я засмучуюсь

Вивчення даного компонента здійснюється за допомогою *спостереження* за діяльністю дітей в процесі комунікативно-мовленнєвої діяльності.

Мета– встановити наявність чи відсутність у дітей моральних уявлень, способів поведінки, форм моральних переживань.

Результати спостереження фіксувалися на спеціальних бланках (див. дод. А).

Об'єкт спостереження: діти старшого дошкільного віку.

Суб'єкт спостереження: експериментатор.

Предмет спостереження: комунікативно - мовленнєва діяльність дітей старшого дошкільного віку.

Структура спостереження вибудовувалася за методом полярних профілів, які фіксують індикатори рівня розвитку конкретних толерантних якостей (якості представлені у таблиці 2.1.).

В результаті спостережень можна диференціювати дітей відповідно до рівня сформованості у них моральних уявлень за наведеними критеріями:

- виконує правила культури поведінки;
- виявляє дбайливе ставлення до оточуючих;
- дає об'єктивну, доброзичливу оцінку вчинкам однолітків;
- правильно оцінює власні вчинки;
- охоче виконує прохання оточуючих;
- виявляє доброзичливість до оточуючих;
- правдивий;
- дотримується правил колективної спрямованості;
- виявляє бажання працювати;
- дбайливо ставиться до предметного оточення.

Спостереження дозволяє побачити природні прояви дитини, оскільки дитина поводить себе вільно, розкуто. Це дає змогу отримати об'єктивні результати.

Емоційно-ціннісний компонент:

Критерій: ціннісні орієнтації та ставлення до інших.

Методика «Драбинка».

Мета: вивчення оцінного ставлення до моральних проявів оточуючих.

Дітям спочатку розповідають історію про поведінку героїв твору. Ставляться запитання до дитини на розуміння змісту історії. На розуміння поведінки кожного учасника (що він зробив), пропозиція виставити на драбинку (яка намальована на аркуші паперу) фігурки героїв історії. На високу – того, хто сподобався найбільше, на другу – хто сподобався менше, на третю – ще менше, на четверту того, хто не сподобався. Далі пропонується пояснити свій вибір і сказати, на яку сходинку дитина б поставила себе. Обгрунтувати свій вибір.

Дітям запропонована така історія. «Одного разу діти зібралися в похід. По дорозі їм довелося перебиратися через болотну місцевість. Всі діти

перебралися, а Костя спіткнувся і впав у воду. Андрій сказав, що треба бути акуратнішим і дивитися під ноги. Тоді не впав би. Вася запропонував швидко рухати ногами, вчепитися у гілку і вилізти на сушу. Світланка сказала, що їй дуже шкода товариша. Але вона сама боїться провалитися в болото, тому не може допомогти. А Петрик взяв довгу палицю, підійшов ближче до краю води, попросив товариша міцно вчепитися за палицю, потягнув щосили так, що ледве сам не впав і допоміг товаришеві вибратися.

За результатами виконаної роботи визначали емоційно-ціннісне ставлення дітей до кожного героя оповідання і до самої себе.

Діагностична методика «Емоційна ідентифікація» Є. Ізотової.

Мета: виявлення вміння розпізнавати емоції, визначати їх ідентифікації (див. дод. Б).

Дітям пропонувався набір картинок з 4 штук із зображеннями різних емоційних ситуацій.

Давалась така інструкція: «Я буду показувати вам картинки з різними історіями, а ви будете розповідати про людей, що зображенні на картинках» [15, с. 235]. Дітям ставили запитання після кожного показу чергової картинки: «Як ви думаєте, що сталося з цими людьми? Чому у них такі обличчя? Що вони відчувають? Як називається таке відчуття (настрій)?» Методика проводилась індивідуально з кожною дитиною.

Мотиваційно-поведінковий компонент:

Критерій: мотиви, вміння, навички.

Методика «Казковий садок»

Мета: виявити уміння дітей дотримуватися норм толерантних взаємостосунків, конструктивно та поступливо взаємодіяти.

Процедура обстеження:

Дітям старшого дошкільного віку дається декілька аркушів чистого паперу та підготовлені елементи, з яких можливо створити казковий сад. Це елементи для зображення дерев, квітів, сонця, кущів, пташок, травички, плодів тощо). Дані елементи розподілені не порівно, в одних дітей дерева, в інших –

квіти, у когось – одні пташки, а комусь дісталось по декілька елементів. Перед дошкільниками ставимо завдання викласти казковий сад, який би був захоплюючим, красивим, де було б сонячно і привабливо.

Дітям було наголошено, що можна обмінюватися елементами, ділитися один з одним, обговорювати свої дії, якщо комусь чого-небудь не вистачає.

Наприкінці виконання завдання, педагог пропонує дітям разом оцінити роботи і відібрати найкращі. Оцінюючи і характеризуючи роботи, вихователь навмисно критикує гарні, спостерігаючи за реакцією дітей – чи будуть вони виявляти незгоду із несправедливою оцінкою?

Навмисне створюється ситуація, коли діти можуть виявити незгоду, відстоювати свою думку, обґрунтовувати, заперечувати. При цьому фіксується реакція дітей та вміння соціально прийнятними формами відстояти свою позицію.

Також під час виконання самої роботи, коли дитина змушена переживати за її виконання, але у той же час звертатися за допомогою, обмінюватися своїми деталями, навіть якщо вони потрібні їй самій, здійснювалося спостереження за діяльністю дітей і фіксувалися всі їхні вислови, дії, взаємовідносини, конфлікти і т.п.

Результати оцінювалися за бальними оцінками:

0 балів – дитина постійно конфліктує, проявляє байдужість до думок інших, відстоюючи свою позицію часто використовує силу, дії не конструктивні, несправедливо оцінює інших;

1 бал – малюк під час виконання роботи взаємодіє не конструктивно, проявляє егоїзм, обмінюється елементами неохоче, або переслідуючи власну вигоду, часто звертається за допомогою до дорослого, не реагує на зауваження. Не прислухається до думок інших;

2 бали - дитина проявляє здатність діяти конструктивно, злагоджено, доброзичливо реагує на успіхи інших, використовує соціально-прийнятні форми і засоби взаємодії під час виконання роботи.

Таким чином, нами підібрані діагностичні методики, за якими визначалися рівні сформованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Другий напрям нашої роботи передбачав *анкетування педагогів*.

Мета анкетування: вивчити розуміння педагогами важливості проблеми розвитку толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності та використання ними методів та прийомів для формування даної якості.

Нами була розроблена *анкета* (див. дод. В), запитання якої дають можливість дослідити практичну діяльність вихователів в організації виховної роботи з дітьми з метою розвитку в них толерантних взаємостосунків в процесі комунікативної діяльності.

В анкетуванні взяли участь 6 вихователів. Перед заповненням анкет, експериментатором було сказано вступне слово з метою позитивного налаштування вихователів на написання відповідей.

Запитання анкети були спрямовані на з'ясування питання щодо розуміння педагогами самого поняття «толерантні взаємостосунки», ставлення педагогів до даної проблеми, її актуальності, висвітлення завдань щодо розвитку даної якості у дітей старшого дошкільного віку в освітніх програмах. Для нас було важливим зрозуміти, які методи і прийоми використовують педагоги для розвитку толерантних взаємостосунків у дошкільників в комунікативній діяльності. Чи обізнані з сучасними методами, яким формам чи методам надають перевагу і чи залучають батьків до виховання у дітей толерантних взаємостосунків під час комунікативної діяльності.

Для обробки та аналізу отриманої інформації використано *методи математичної статистики*.

Таким чином, з метою дослідження виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників було використано комплекс діагностичних методів, які дозволили отримати цілісну характеристику

досліджуваного явища. Взаємодоповнюваність методів дослідження дають підстави говорити про ефективність та об'єктивність здобутої інформації.

2.2. Вивчення рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку

З метою вивчення рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, нами були проаналізовані результати констатувального етапу дослідження.

Відносно першого завдання, яке передбачало вивчення стану знань та уявлень дітей про етичні поняття та уміння співвідносити їх з моральними якостями людей, нами було встановлено, що більшість дошкільників розуміють такі поняття як чесність, справедливість, любов, відповідальність, щедрість, доброта і протилежні за значенням – несправедливість, жорстокість, лінь, ненависть, боягузтво тощо. У дітей виникли труднощі з поясненням такої моральної якості як байдужість. Наприклад, Олег Р. пояснював це слово так: «байдужа людина – це без емоцій, яка нічого не говорить, нічого не розповідає....», що відрізняється від конкретного значення цього поняття. І так більшість дітей не змогли пояснити це слово, хоча під час спостереження було помічено байдуже ставлення до інших.

Друге завдання було спрямоване на вивчення рівня сформованості переживань дитини щодо проявів тих чи інших етичних понять. Проаналізувавши відповіді дітей, було встановлено, що старші дошкільники орієнтуються в етичних поняттях, виражають свої емоції відповідно до своїх почуттів і переживань. Наприклад, Оксана Б. розповіла про свій стан, коли вона допомагає іншим. Наголосила на тому, що їй подобається це робити, вона відчуває задоволення від того, що комусь допомогла. Слава В. повідомив, що отримує задоволення, коли говорить правду, навіть, якщо вчинив щось недобре. Сказав, що він завжди чесний і хоче, щоб і інші були такими. Ігор С.

також продовжив думку про те, що коли робиш чесний вчинок, завжди піднімається настрій і ти відчуваєш себе героєм.

Тому старшим дошкільникам притаманні різні етичні прояви, які вони виражають в процесі взаємодії з іншими дітьми чи дорослими. Здатність до емоційного сприйняття у дошкільнят досить розвинена, але не закріплена умінням адекватно реагувати на чужі вчинки та почуття.

Допоміжним методом вивчення когнітивного компонента було *спостереження*. Під час спостереження наша увага була зосереджена на встановленні наявності чи відсутності у старших дошкільників моральних уявлень, способів поведінки, форм моральних переживань в процесі комунікативної взаємодії. Це дало змогу отримати об'єктивні результати, оскільки діти поводити себе вільно, не знаючи, що за ними спостерігають.

Отримані результати дали можливість диференціювати дітей відповідно до рівня сформованості у них моральних уявлень за визначеними критеріями.

Проаналізувавши отримані результати, дійшли висновку, що можна виділити *три групи дітей*, які відрізняються різним ставленням до оточуючих, доброзичливістю чи байдужістю один до одного, сформованими вміннями дотримуватися правил колективної спрямованості, правдивістю, вмінням оцінювати власні вчинки.

До першої групи відносяться діти (22%), які мають стійку, позитивно спрямовану поведінку. Вони добре орієнтуються у правилах культурної поведінки, охоче спілкуються, активно ставляться до позиції партнера. Правильно розуміють емоційний стан, активно висловлюють готовність допомогти, проявляють добре ставлення до інших. Дотримуються норм товариської поведінки; розуміють для чого необхідно дотримуватися правил та норм поведінки. Співвідносять правила, способи поведінки та зміст ситуації. Мають уявлення про різні способи поведінки у різних ситуаціях. Дізнаються і правильно називають різні емоційні стани людини, пов'язують їх із конкретною ситуацією, зі станом та труднощами партнера. Пояснюють

можливості, та необхідність застосування правил прикладами із власного життєвого досвіду.

Другу групу становлять діти (45%), які виявляють у своїй поведінці основні сутнісно-змістовні якості моральної особистості. Моральні уявлення адекватні соціально прийнятим нормам і правилам поведінки, мають конкретний характер - пов'язані з добре знайомими ситуаціями взаємодії з однолітком. Дитина не може самостійно виділити соціальний та особистісний зміст правил поведінки. Орієнтується в деяких емоційних станах (радість, сум, подив, жадібність, лють) може назвати їх, за допомогою дорослого виявляє зв'язки емоційних проявів із змістом ситуації, взаємодії її учасників, їх настроями та труднощами, які виникають під час комунікації.

І до *третьої групи* відносяться дошкільники (33%), які мають уявлення про правила культурної поведінки, але постійної звички виконувати їх немає, не завжди можуть оцінити правильно свої вчинки, виявляють агресивну поведінку до однолітків, при розмові знають про погані і хороші вчинки та правила поведінки, під час гри виявляють негативні риси характеру, мають уявлення про окремі моральні норми. Не називають, або називають лише один можливий спосіб поведінки (найчастіше практичний). Орієнтуються в одній-двох емоціях (наприклад, такі як радість, сум), називають їх. Не можуть розкрити їх зміст або розкривають неадекватно емоції.

З метою виявлення здатності дітей розпізнавати емоції, диференціювати їх, пояснювати емоційний стан, було запропоновано методику *Є. Ізотової «Емоційна ідентифікація»*. Важливою умовою було виявити у дітей здатність сприймати і розуміти емоційний стан інших та виявлення чинника емоційної напруженості. На картинках були зображені люди з різними емоціями (радість, гнів, печаль, страх, відраза, захоплення) і дошкільники розповідали про емоційний стан кожного, зображеного на картинці. У такий спосіб досліджувався рівень сформованості розуміння дитиною інших людей: розуміння та розпізнавання їхніх емоцій, вміння розмірковувати над

можливими мотивами, намірами людей та передбачати те, що вони можуть зробити відповідно до своїх намірів, почуттів, мотивів.

Нами визначено показники за шкалами «ідентифікація емоцій»; «вербалізація емоцій»; «відтворення емоцій», які співвідносяться з певним рівнем сформованості характеристики – *високим, середнім, низьким*.

За показником «ідентифікація емоцій» у 12% досліджуваних виявлено високий рівень; у 68% - середній і у 20% дітей – низький рівень. Отже, більша половина дітей здатна співставляти емоційний об'єкт з емоційним еталоном.

Показник «вербалізація емоцій» характеризує уміння дитини описати дану емоцію, ті відчуття, які виникають, поведінку, яка має відповідати тій чи іншій емоції. Внаслідок дослідження було визначено високий рівень вербалізації емоцій дитиною (у 14%); середній – у 64 % ; низький – у 22% дітей.

За рівнем «відтворення емоцій» (виразність і довільність) середній рівень діагностовано у 52%, високий – у 12% та низький – 36% дошкільників.

Отже більшість дітей уміють визначати емоційні прояви, характеризувати їх, пояснювати поведінку інших у різних емоційних станах, що є важливим для розвитку толерантних взаєностосунків у дітей.

Мотиваційно-поведінковий компонент вивчався за допомогою методики «Казковий садок». Якщо попередні методи дозволили нам визначити рівень розуміння дітьми емоційних проявів, моральних почуттів, то в межах даної методики стоїть завдання виявити уміння дошкільників дотримуватися норм толерантних взаєностосунків в процесі комунікативної діяльності.

Проаналізувавши отримані результати спільної діяльності дітей, нами було виділено три групи дітей, які різнилися своїми характеристиками.

До першої групи (18%) були віднесені діти, які проявили здатність конструктивно налагоджувати взаєностосунки із своїми товаришами у спільній комунікативній діяльності, доброзичливо відгукувалися на прохання

інших, терпеливо вислуховували їхні бажання. Такі діти дозволяли іншим дітям користуватися всіма своїми елементами, не вимагаючи чогось взамін.

Складаючи казковий сад, активно співпрацювали і співпереживали, щоб отримати хороший результат. Якщо виникали суперечки, терпеливо вислуховували критику, знаходили компроміси у спорах. Діти адекватно реагували на успіхи інших, виявляли доброзичливість і повагу. Більшість дітей цієї групи могли доводити свою позицію, не погоджуючись з оцінкою дорослого. Про що свідчить сформованість у дитини впевненості у своїй позиції.

Найбільшу кількість дошкільників (50 %) ми віднесли до *другої групи*. Такі діти також володіли умінням конструктивно взаємодіяти з іншими, однак, діяли відповідно своїх інтересів, навіть якщо і допомагали іншим у виконанні завдання, то лише після того, коли справились із своїм. Уміють вислухати товариша, але відмовляються враховувати його думку, діють по-своєму. Проявляють активність під час обговорення, спостерігають за діями товаришів, оцінюють їхні роботи, але схвальну оцінку надають власній і не сприймають негативну оцінку своєї роботи, сперечаються, заперечують.

І *останні група* (32%) дошкільників мали таку характеристику: часто конфліктували, відмовлялися надавати допомогу іншим, не ділилися своїми деталями. Якщо інші діти просили обмінятися, то робили це лише із вигодою для себе, врешті - решт кінцевого результату виконаного завдання не мали. Діти проявляли заздрість до тих, хто успішно виконав завдання, навмисне негативно оцінювали їхні роботи. Ігнорували несправедливу критику дорослого на роботи інших і не сприймали критику у свій бік. Зацікавленість і увага до дій та успіху однолітків взагалі відсутня.

Результати діагностики зазначені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Уміння дошкільників дотримуватися норм толерантних взаєностосунків в процесі комунікативної діяльності

Характеристика рівнів	Кількість дітей	%
Конструктивна взаємодія	3	18
Егоїстична взаємодія	9	50
Конфліктна взаємодія або вияв байдужості	6	32

Таким чином, отримані результати обстеження засвідчують, що у половини дошкільників все ж таки простежуються егоїстичні прояви щодо взаємодії з іншими дітьми. Бажання допомагати, мотивом якого є співчуття, відносно сформоване у старших дошкільників, але часто вони не знають як допомогти. Також зафіксовані ситуативні прояви терпимої взаємодії та елементи відстоювання своїх позицій, які мають дещо егоїстичний характер, а інколи переростають у конфліктну реакцію, що не може стати якісною основою для толерантної поведінки.

Узагальнивши результати констатувального етапу дослідження, нами було виокремлено рівні вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку: *оптимальний, ситуативний, деструктивний*.

Таблиця 2.3.

Якісно-кількісна характеристика рівнів вихованості толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку

<i>Рівні</i>	<i>Якісні характеристики рівнів</i>	<i>Кількісн. розподіл, %</i>

<i>Оптимальний</i>	<p>Дитина має конструктивну модель взаємодії, ґрунтовні знання щодо моральних норм і правил взаєностосунків з навколишніми, способів їх прояву, розуміє, що всі люди різні, усвідомлює сутності терпимих та доброзичливих взаєностосунків. Здатна до емпатії, уміє розрізняти емоційні стани самої себе та однолітків, сприймати та адекватно на них реагувати. Виявляє емоційно та дієво позитивне ставлення до іншої людини, її емоційні переживання, узгоджує свої дії з іншими. Самостійно виявляє міжособистісну толерантність, стриманість до протилежних думок. Характеризується вмінням добровільно допомогти тим, хто потребує допомоги, бажанням зробити приємне іншим, прагненням до спільної діяльності. У мовленні переважають слова та вислови, орієнтовані на підтримку, схвальність.</p>	<p>22% (4 дітей)</p>
<i>Ситуативний</i>	<p>Дитина, у якої переважає суперечливо-ситуативна модель взаємодії. Їй характерне часткове розуміння основних понять про загальнолюдські морально-етичні цінності, правила взаєностосунків з оточуючими. У неї сформоване розуміння своїх і чужих емоцій, але емоційний відгук на почуття оточуючих, емпатія і позитивне ставлення до ровесників виявляються вибірково, згідно власних інтересів. Вона мотивована на зовнішній прояв доброзичливості, турботи і чуйності, реагування на емоційні стани та поведінку однолітків, але визначається це більше вказівками дорослого, його контролем або вигодою для самої дитини. Її емоційні переживання та вчинки часто набувають прагматичного характеру. Часто не хоче конструктивно взаємодіяти з іншими, подекуди конфліктує з ними, проявляє категоричність у відстоюванні своїх позицій.</p>	<p>47% (8 дітей)</p>

<i>Деструктивний</i>	<p>Дитині характерна деструктивна модель взаємодії. Це виявляється у наявності фрагментарних знань щодо моральних норм і правил доброзичливих взаєностосунків, відсутності розуміння того, що всі люди різні, недостатньому усвідомленні сутності терпимої поведінки, турботливого й чуйного ставлення до оточуючих. Їй притаманна егоїстична самооцінка, невміння ідентифікувати емоційні стани самої себе та однолітків; байдуже ставлення до інших, їх емоційних переживань, відсутність мотивації до вияву турботи і чуйності. Позитивне ставлення до ровесників демонструє лише до референтної групи, проте воно є короткочасним, нестійким. У неї не сформовані вміння стримувати негативні емоції, а взаємодія з однолітками носить деструктивний характер, часто конфлікт завершується агресивними діями.</p>	31% (6 дітей)
----------------------	---	------------------

Отже, аналіз результатів проведеного нами дослідження уможливило висновок про те, що переважна більшість дітей має ситуативний рівень вихованості толерантних взаєностосунків, що говорить про нестабільність емоційних та моральних проявів у дошкільників в процесі комунікації. Третина дошкільників має деструктивну модель взаємодії, що негативно впливає на взаєностосунки між дітьми. І тільки 22% дошкільників володіють оптимальним рівнем вихованості толерантної взаємодії у комунікативній діяльності.

Такі результати констатувального етапу дослідження дають підстави вважати стан освітнього процесу в досліджуваній групі як такий, що потребує виховних впливів з боку педагогів щодо корегування взаємодії між дітьми. Вважаємо необхідним надалі виділити педагогічні умови, які здатні підвищити ефективність виховання у старших дошкільників толерантних взаєностосунків та розробити систему виховної роботи, яка забезпечить ефективне вирішення основної проблеми дослідження.

Проаналізувавши відповіді *вихователів* на запитання анкети, можемо констатувати, що проблемі виховання толерантних взаєностосунків у дітей дошкільного віку педагоги надають важливого значення. Підкреслюють, що

дана проблема актуальна, оскільки вирішується важливе завдання морального виховання.

Даючи відповідь на запитання «На яких дітей, в першу чергу, слід звернути увагу при вихованні даної якості?», педагоги виділили тих дітей, які не завжди можуть оцінити правильно свої вчинки, виявляють агресивну поведінку до однолітків, при розмові знають про погані і хороші вчинки та правила поведінки, але часто їх не дотримуються, під час гри виявляють негативні риси характеру. Тобто описали дітей, яких ми віднесли до деструктивного рівня.

Відповіді на запитання «Чи в достатній мірі висвітлені у чинних програмах виховання і навчання завдання, які забезпечують виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності?», були наступні: більшість педагогів зазначили, що в освітніх програмах чітко не виділено завдання щодо виховання толерантних взаємостосунків, але відмітили, що такі стосунки виховуються у дітей в межах морального виховання. У програмах є показники компетентностей дитини старшого дошкільного віку, де перелічені базові якості дітей, що становлять загальнолюдські цінності: любов, справедливість, чесність, доброту, чуйність, повагу. Сформованість цих цінностей забезпечить якість дитячих взаємостосунків. Педагоги досить поверхово охарактеризували завдання програм.

Незначний відсоток педагогів (26%) навели для прикладу завдання, визначені в освітній лінії «Дитина в соціумі» програми розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі»: «розвивати соціальні емоції та мотиви налагодження міжособистісних стосунків», «розвивати внутрішні етичні інстанції як регулятор взаємин», «сприяти засвоєнню моральних цінностей», «формуванню комунікативні вміння – узгоджувати, домовлятися, поступатися, вибачатися, визнавати чесноти та помилки одне одного», «прищеплювати навички культурної поведінки в людському оточенні» та ін. Зазначили, що реалізація цих завдань забезпечить виховання толерантних взаємостосунків у дітей в комунікативній діяльності.

32% педагогів, посилаючись на вище зазначену програму, стверджують, що у старшому дошкільному віці дитина здатна керуватися у своїй поведінці моральними нормами, відчувати межі припустимої поведінки, усвідомлювати, що інша людина може по іншому оцінити події, вчинки, виявляти тактовність, терпимість під час зіткнення з різними точками зору на одну й ту ж саму проблему. Це ті якості, які необхідні для толерантної взаємодії.

Решта (42%) педагогів зазначили, що конкретного завдання, яке розкривало б організацію педагогічної діяльності щодо забезпечення виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності, не виявили.

До форм та методів, які сприяють вихованню толерантних взаємостосунків у дітей в комунікативній діяльності, педагоги віднесли організовані заняття, на яких обговорювався зміст художніх творів, проводилися етичні бесіди, виконувалися комунікативні вправи; назвали спільні комунікативні ігри, сюжетно-рольову гру, трудову діяльність. Особливу увагу звернули на розігрування ситуацій, де потрібно звернутися один до одного, висловити подяку, захоплення, толерантно зробити зауваження, прийти до спільного рішення. Педагоги пояснювали, що розігруючи такі ситуації, у дітей формується вміння соціально-прийнятними способами і засобами відстояти свою думку, конструктивно розв'язати спірну ситуацію, відстояти свою позицію.

Даючи відповіді на останнє запитання, що стосується форм роботи з батьками, педагоги перерахували такі: батьківські збори, консультації, спільні свята, тренінги, сімейні ігротеки; тематичні дні в ЗДО; консультативний пункт; «Школа для батьків» та ін. Зазначили, що співпраця ЗДО з сім'єю є пріоритетним у формуванні толерантних взаємостосунків у дошкільників. Основна увага приділена вихованню моральних якостей у дітей, таких як дружні стосунки, чуйність, доброта, справедливість, співпереживання, співпраця, повага, щедрість, відповідальність тощо. Така узгодженість у роботі ЗДО і сім'ї, зазначили педагоги, є найважливішою умовою повноцінного виховання дитини, формування в неї моральних форм

поведінки, правової культури, толерантних взаємостосунків в процесі комунікативної діяльності.

Отже, відповіді педагогів засвідчили, що теоретично вони знають завдання щодо виховання толерантних взаємостосунків у дітей, але на практиці ці завдання не активізують в повному обсязі. Серед методів, яким педагоги надають перевагу – це словесні, оскільки більшість з них зазначили заняття як основну форму, де здійснюється формування у дітей моральних якостей, необхідних для толерантної взаємодії.

2.3. Система виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності

Результати проведеного дослідження показали необхідність визначення педагогічних умов для організації виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку. Для цього, як зазначають науковці, необхідно визначити концептуальні підходи до організації освітнього процесу зі старшими дошкільниками, а потім на їх основі, виділити відповідні педагогічні умови та систему виховання, спрямовану на розвиток толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволив виділити специфічні підходи до організації освітнього процесу. Такими підходами є: *гуманістичний, особистісно-орієнтований та діяльнісний*, які забезпечують сприятливі умови для розвитку і становлення індивідуальності кожної дитини, її психологічного комфорту і захищеності. Дані підходи ґрунтуються на методологічних принципах, є базовими у вихованні толерантних взаємостосунків дітей дошкільного віку. Тому є важливими для нашого дослідження.

Аналізуючи сучасні підходи до *гуманістичного виховання* дітей дошкільного віку, варто виділити наукові дослідження Л. Артемової,

О.Запорожця, С. Карпової, В. Котирло, Т. Поніманської, Т. Фасолько та ін. В яких науковці стверджують, що на етапі дошкільного дитинства моральні норми є мотивами поведінки. Тому гуманну поведінку особистості можна починати у процесі ознайомлення дитини з відповідними нормами гуманності, які вимагають конкретизації у певній життєвій ситуації [28].

Однією з концепцій, яка втілює демократичні, гуманістичні ідеї формування і розвитку особистості, є цілісна теорія особистісно-орієнтованого виховання, розроблена І. Бехом.

Особистісно-орієнтований підхід у вихованні та розвитку дитини дошкільного віку розглядали такі вчені: І. Бех, А. Богуш, Н. Гавриш, О.Коберник, О. Кононко, Н. Лавриченко, В. Оржеховська, Т. Поніманська, І. Рогальська, О.Савченко, О. Сухомлинська та ін. В основі цих підходів, як зазначає О.Кононко, лежать:

- визнання самоцінності кожної дитини для становлення її місця у взаємодії з навколишнім світом:
- визнання права кожної дитини на свободу, самовизначення, своєрідність та самовираження;
- підтримка віри і впевненості особистості у своїх силах і можливостях;
- розуміння ролі соціальної активності дитини для становлення суб'єктивної позиції у взаємодії з довкіллям;
- забезпечення природної та індивідуальної динаміки розвитку дитини;
- забезпечення психологічного комфорту кожної дитини.

Найважливішою цінністю, вважає науковець, є те, що дошкільник, згідно із цим підходом, визнається активним суб'єктом життєдіяльності зі своїм індивідуальним досвідом та особливим сприйняттям світу [20, с. 3–6].

Метою *діяльницького підходу*, як зазначає А.Аніщук, є становлення та всебічний розвиток особистості дитини. Якщо педагог використовує з дітьми

різні форми, прийоми та методи навчання, то він цим самим забезпечує становлення особистості, її здатність робити вибір, оцінювати, програмувати, розвиватися та самореалізуватися [1].

Діяльнісний підхід дуже тісно пов'язаний з особистісно-орієнтованим, оскільки особистість виступає суб'єктом діяльності, яка у свою чергу, разом з іншими факторами, визначає розвиток людини [22, с. 34].

Даний підхід досить важливий для організації ефективного виховання толерантного спрямування тому, що забезпечить активність та самостійність дитини; перевагу практики над теоретичними знаннями; суб'єктивну свободу дитині у виборі діяльності.

На підставі теоретичного аналізу наукових досліджень Н.Скрипник, В.Ляпунової, А.Гончаренко, В.Думи та узагальнення різних педагогічних підходів і практик, нами виділені такі *педагогічні умови* виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності:

- *формування у старших дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємостосунків;*
- *використання сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаємостосунків.*
- *забезпечення партнерської співпраці педагогів та батьків у створенні толерантного виховного середовища.*

На основі виділених нами педагогічних умов, розроблена *система роботи* щодо виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників. Відповідно до кожної умови підібрані форми та методи роботи з дітьми.

Педагогічна умова формування у старших дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємостосунків.

Для того, щоб реалізувати дану умову, необхідно знати, які знання, уміння і навички необхідні старшим дошкільникам для забезпечення

толерантної взаємодії з іншими людьми. З цією метою була проаналізована програма розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі» [52].

Система роботи з дошкільниками розроблялася на основі наукових досліджень А.Аніщук, А. Богущ, О. Запорожця, О. Кононко, Н.Скрипник, В.Ляпунової.

Колективні форми роботи включали: *читання оповідань, казок; розповідь вихователя; бесіди; ігрові заняття; розігрування мовленнєвих ситуацій; сюжетно-рольові ігри.*

Через усвідомлення прослуханого діти вчилися розпізнавати добро і зло, хороші і погані вчинки, розуміти вплив приємних та негативних слів на почуття інших героїв твору; збагачували словник (як пасивний так і активний) словами, що виражають різні почуття головних героїв (чуйність, уважність, радість, смуток, здивування, презирство, страх, сором та ін.). Дуже важливо розвивати у дітей емоційну чутливість до героїв і фактів твору. За цих умов у них формується вміння у тій чи іншій формі виявити своє ставлення до героїв, їхньої поведінки, дати їм свою оцінку.

Під час обговорення художніх творів, важливо навчити дітей усвідомлено характеризувати моральні вчинки. Дошкільники вчать аналізувати і оцінювати події, співчувати героям казок, віршів, оповідань, музичних творів, застосовуючи прийом емпатії. Діти вчать адекватно порівнювати себе з іншими, передбачати події та використовувати набуті знання у власній поведінці. Пропонуємо перелік художніх творів для читання дітям з метою виховання толерантного ставлення до інших (див. дод. Г).

Для ознайомлення дітей з різними моральними поняттям: «толерантність», «терпимість», «милосердя», «доброзичливість», «чуйність» та ін., доцільно провести низку тренувальних ігрових завдань, вправ та ігор, таких як гра-моделювання «Барвисте намисто», дидактичні ігри «Будь доброзичливим» та «Правильно – неправильно», «Обмін ролями», «Продовж речення» тощо. В процесі комунікативної діяльності у дітей розвиваються вміння класифікувати дії за певними моральними якостями, міркувати,

пояснювати та обґрунтовувати свою думку, опираючись на знання про моральні норми поведінки.

Наступний вид роботи – *розповідання вихователем сюжетів*, де характеризується добре і погане, байдуже і чуйне ставлення; висвітлюються на конкретних прикладах безкорисливі вчинки, щирі стосунки, почуття толерантності. Важливим завданням є донести до свідомості дитини, що чуйне ставлення – уособлення уваги і турботи, уміння порадити за інших, а також сумувати, коли у когось невдачі чи неприємності, уміння переживати з іншими радість, горе. Дитині пояснюється, що не лише вона певним чином ставиться до інших, а і інші також проявляють до неї відповідне ставлення.

Сюжетно-рольові ігри, відтворюючи реальні життєві ситуації дають можливість дітям спробувати себе у різних ролях, а відтак зрозуміти почуття іншого, програти. Прожити ситуації, знайти різні способи дій, шляхи вирішення проблеми. Враховуючи результати констатувального етапу експерименту, слід добирати такі сюжетно-рольові ігри, які допоможуть дітям пережити емоції, пов'язані із виявленням толерантності, доброзичливості, співпереживання, співчуття, поваги, поступливості, турботи, чуйності, уваги.

Пропонуємо сучасні сюжетно-рольові ігри : «У поїзді», «На дитячому майданчику», «На дні народження», «В гостях у друга», «Агентство моделей», «Чарівна фея», «Перукарня», «Аеродром», «В аптеці», «Рейнджери», «Магазин», «Дитячий садок», «Відпочинок біля моря», «Родинна подорож», «Прогулянка», «Відвідини зоопарку», «У музеї» та ін. Дитячі сюжети потрібно схвалювати і підтримувати, за потребою осучаснювати їх зміст, допомагати дитині правильно зорієнтуватися у дорослому житті та реально оцінити життєві пріоритети, гармонізувати взаємини під час гри.

Для формування досвіду толерантної взаємодії дітей доцільно використовувати *гру-драматизацію*. Змістом таких ігор виступають твори художньої літератури, де показуються приклади позитивної моделі поведінки.

Гру драматизацію слід здійснювати за такими етапами:

- повідомлення завдань гри, створення відповідної мотивації;
- знайомство дітей з персонажами та подіями, які будуть відбуватися у грі;
- розподіл ролей;
- підготовка ігрового матеріалу, костюмів, або їх елементів;
- процес гри-драматизації;
- підведення підсумків. Обговорення вражень від гри.

Підбір ігор-драматизацій з наочним показом моделей толерантної поведінки: «Теремок», «Незадоволена Генрієтта» Олени Комової, «Золотий ключик або пригоди Буратіно» (уривок) Олексія Толстого, «Незвичайні пригоди в лісовій школі» Всеволода Нестайка, «Колискова для ведмедів» Василя Чухліба та інші [46].

Ігри для формування толерантності: «Приємні слова», «Назви все довкола ласкаво та ніжно», «Що ти скажеш, коли..», «Придумай добрий вчинок», «У якому вчинку живе добро», «Якби я був...», «У групі - новенький», «Ласкавий ланцюжок», «Хто який», «Посмішка по колу», «Витинанка», «Абетка толерантності» (див. дод. Д).

І.Сухопара пропонує *перегляд та обговорення мультфільмів*, оскільки до добрих і шляхетних вчинків дітей спонукають їх герої, які близькі їм за характером, поведінкою у різних життєвих ситуаціях. Персонажі мультиплікаційних фільмів демонструють дитині найрізноманітніші способи поведінки та взаємодії з навколишнім світом. Вони формують у дітей уявлення про добро і зло, еталони гарного і поганого поведіння. Такими мультфільмами можуть бути: «Квітка-семицвітка», «Пригоди Кота Леопольда», «Просто так», «Про всіх на світі», «Капітошка», «День, коли щастить», «Чарівні окуляри», «Курча в клітиночку», «Дзеркальце», «Найбільший друг», «Гидке каченя», «Капризна принцеса» [46].

Мультфільми «Подарунок» (Німеччина), «Маленька каструлька Анатолія», «Мій братик з Місяця» (Франція), «Струни» (Іспанія), «Тамара» (США) – про виховання толерантності до дітей з особливими потребами.

Такі мультфільми розширюють уявлення дітей про толерантні взаєностосунки, толерантну поведінку, формують вміння співвідносити свою поведінку з поведінкою персонажів мультфільмів.

Педагогічна умова: використання сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаєностосунків.

Виявилось, що у вихованців найменше сформований мотиваційно поведінковий компонент, який характеризується відсутністю навиків толерантної взаємодії з навколишніми на основі конструктивності і доброзичливості.

У дошкільників відсутні вміння вчасно відгукуватися на проблеми інших, хоча бажання допомогти мають більшість дітей, про що засвідчує природна доброзичливість та їх співчутливість. Зважаючи на те, що нами було виявлено дітей з низьким рівнем уміння стримувати свої емоції, було визначено завдання, реалізація яких дозволить сформувати навички толерантних взаєностосунків у комунікативній діяльності:

- навчати дітей правилам культурного відстоювання своїх позицій на засадах доброзичливості та терпимості;
- формувати здатність відгукуватися на страждання, неприємності інших та прагнення допомагати їм;
- сформувати вміння терпимо та конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності.

Н.Скрипник пропонує проводити *тренінг емоційної стриманості «Візьми себе в руки»*.

Дітям пояснюємо: коли вони схвильовані, сердиті чи хочуть когось вдарити, щось розкидати, то існує простий спосіб довести собі, що ти можеш взяти себе в руки і стриматися, показати свою силу волі. Для цього потрібно

охопити долонями свої лікті і сильно притиснути до грудей – це поза витриманої людини. А щоб не накопичувалися негативні емоції і агресія, діти можуть проявляти їх соціально-прийнятними способами: пом'яти і пошматувати стару газету, побитися надувними молотками, боксерськими рукавичками по груші, покричати у «Мішечок злості і образ», намалювати свою злість чи образу та інтенсивно замалювати і покреслити її [42, с.107].

Тренінг емоційної стриманості «Візьми себе в руки» (див. дод. Ж).

Тренувальна вправа «Мої вітання, друже!»

Мета: вправляння навиків активного входження у контакт, вміння робити компліменти один одному.

Хід вправи: Діти по колу вітаються один з одним, називають ім'я сусіда, який, у свою чергу, відповідає на привітання і звертається до наступного. При повторному виконанні вправи до імені додаються добрі побажання. Дивитися треба прямо у вічі тому, до кого звертаєшся і говорити лагідним голосом.

Розвивальна гра «Квітка компліментів»

Мета: прищепити бажання роботи один одному приємне.

Хід гри: Дітям пропонується погратися з квіткою компліментів. Вихователь: «Ви будете передавати її з рук в руки і висловлювати компліменти та побажання. Не забувайте при цьому дивитися в очі своєму другу і лагідним голосом з усмішкою виражати своє добре ставлення. Подумайте, кому ще ви хотіли б сказати компліменти і щось приємне побажати. Чи приємно отримувати компліменти?» [42, с.108-109].

Гра «Корзина для сміття» (А. Аніщук) ставить за мету викорінення неприємних слів зі словника дошкільників та їхній вплив на почуття та настрої інших людей. З дошкільниками обговорюються питання щодо шкідливості таких слів, здійснювалося порівняння із сміттям, яке потрібно викидати і від якого слід позбавитися. Так і неприємні слова потрібно викинути зі свого словника, як будь-яке сміття.

А щоб позбутися таких слів, дитині пропонується пригадати всі негативні слова, які наявні в її словнику і, намалювавши на акруші паперу

обличчя людини з вираженням негативних емоцій, «викинути» ці папірці у корзину для сміття, уявляючи, що в такий спосіб дитина позбавляється і від образливих слів [2].

Формуючи свідому толерантну взаємодію слід навчити дітей конструктивно, безконфліктно взаємодіяти з однолітками і дорослими у різній діяльності. Оскільки дитина повинна свої інтереси та цілі узгоджувати з іншими, можливо навіть поступитися власними інтересами заради інтересів колективних. Або навпаки, у дитини мають бути сформовані здатності конструктивно відстоювати власну позицію заради досягнення спільної мети. І важливу роль тут відіграє педагог, який має стати спрямовуючим зразком.

Педагогам пропонуємо на інтегрованих заняттях та у повсякденному житті використовувати проблемні ситуації (як штучно створені, або ті, що виникають між дітьми), у яких навмисно використовуються педагогічні провокації. Це дає змогу дітям навчитися вирішувати проблему в соціально-прийнятній формі. Створюються ситуації, де дитина має відстояти власні переконання. І завдання педагога має полягати в тому, щоб підтримати кожного. Можна використовувати *ігрові технології*, основною метою яких є формування вміння співпрацювати в команді.

«Розфарбуй малюнок» (Г. Урунтаєва) [50].

Мета: формувати вміння працювати в команді, домовлятися, конструктивно вирішувати спірні питання.

Хід роботи:

Дошкільники отримують чорно-білі малюнки, набір кольорових олівців і педагог пропонує їм розфарбувати малюнки. Під час виконання роботи, педагог стежить за тим, як діти взаємодіють під час виконання цього доручення, чи допомагають один одному і в разі потреби втручається, щоб зосередити увагу дітей, які справились із завданням, на наданні допомоги іншим дітям, щоб вони змогли закінчити роботу вчасно.

Вкінці роботи педагог хвалить всіх дітей за те, що всі роботи були вчасно виконані і можна зробити виставку робіт.

Педагогічна умова: забезпечення партнерської співпраці педагогів та батьків у створенні толерантного виховного середовища.

Як зазначає Н.Скрипник, створити комфортне середовище означає забезпечити гуманні, емоційно-насичені, позитивно забарвлені стосунки на всіх сходинках соціальних осередків: у сім'ї, закладі дошкільної освіти, у колі друзів (зовнішні фактори та об'єкти, серед яких розвивається дитини), які забезпечили б можливість особистісного зростання та психологічного комфорту кожної особистості [42].

Організовуючи толерантне середовище необхідно брати до уваги цілісний підхід до цього процесу та основну закономірність розвитку і становлення особистості дошкільника, враховувати те, що гуманні якості малюка формуються на основі взаємостосунків із оточуючими: однолітками, батьками та педагогами.

На сучасному етапі партнерська взаємодія між ЗДО і сім'єю базується на основі міжособистісного спілкування педагогів та батьків, враховуючи спільні інтереси, емоційну взаємопідтримку.

Науковцями розроблено етапи встановлення довірливо-ділового контакту між батьками та педагогами, які можуть стати фундаментом партнерської взаємодії двох виховних інституцій:

- формування позитивного образу дитини у батьків;
- формування знань про дитину, які не відомі батькам;
- ознайомлення вихователя із сімейними методами виховання;
- спільне дослідження і формування особистості дитини.

На основі дослідження характерних взаємостосунків між ЗДО і сім'єю розроблено завдання, які мають виконувати педагоги освітнього закладу для залучення сім'ї у вихованні толерантних взаємостосунків власних дітей:

- формування уявлень батьків щодо основних принципів толерантності, підвищення їх загальної психологічної та педагогічної культури;

- налагодження толерантних взаємостосунків між батьками і дітьми та іншими членами родини, педагогом і батьками;
- формування здатності у батьків використовувати конструктивні, безконфліктні виховні впливи на своїх дітей.

Відтак, згідно із визначеними завданнями щодо спеціально організованої взаємодії із сім'єю, нами були окреслені такі види роботи, що включають *три напрямки*:

1. Розширення уявлень батьків про поняття « толерантні взаємостосунки», здійснення просвітницької роботи щодо виховання даної якості у дітей.

2. Пропаганда принципів толерантності, ознайомлення з методичною літературою, висвітлення інформації на підготовлених стендах, організація тематичних круглих столів, обговорення, бесіди тощо; профілактична робота, виготовлення пам'яток для батьків, проведення днів відкритих дверей, залучення батьків до участі у благодійних акціях.

3. Організація спільних свят, де залучені батьки, педагоги та діти, проведення ділових ігор, спрямованих на корекцію інтолерантної поведінки, батьківські збори, проведення тренінгів з батьками, роз'яснювально-навчальна робота (ознайомлення з методами налагодження толерантних стосунків), семінари із використанням соціально - психологічних тренінгів із вправлінням побудови різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій, ознайомлення з прийомами активного і ефективного слухання, з методами заохочення та допустимого покарання, проведення індивідуальних консультації тощо.

Для педагогів пропонується *тренінгове заняття «Толерантне спілкування»*, розроблене Н.Кучерявою (див. дод. 3).

Таким чином, виховання толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку великою мірою залежить від партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу і, в першу чергу, педагогів та батьків. Має

відбутися зміна позиції педагогів у взаємодії із батьками від інформативної діяльності на рівні ознайомлення до партнерства і співпраці у різних формах і видах взаємодії з метою створення толерантного середовища, в якому потреби дитини будуть реалізовані в рівноправних і справедливих взаємостосунках з дорослими та однолітками.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Дослідно-експериментальна робота з виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності передбачала проведення констатувального етапу експерименту.

Комплексна методика констатувального етапу дослідження забезпечила обґрунтоване вивчення сформованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників в комунікативній діяльності.

Діагностичними методами виступили: *спостереження, діагностичні завдання та методики для дітей; анкетування педагогів; математичні та статистичні методи дослідження.*

На основі узагальнення наукових джерел, визначено три взаємопов'язані компоненти: *пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий.* Відповідно до цих компонентів, визначено *критерії та показники* вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.

На основі визначених критеріїв та їх показників окреслено рівні вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників: *оптимальний, ситуативний, деструктивний.*

Аналіз результатів проведеного нами дослідження засвідчує, про те, що переважна більшість дітей (47%) має ситуативний рівень вихованості толерантних взаємостосунків, що говорить про нестабільність емоційних та моральних проявів у дошкільників в процесі комунікації. Третина дошкільників (31%) має деструктивну модель взаємодії, що негативно впливає на взаємостосунки між дітьми. І тільки 22% дошкільників володіють оптимальним рівнем вихованості толерантної взаємодії у комунікативній діяльності.

Відповіді педагогів засвідчили, що теоретично вони знають завдання щодо виховання толерантних взаємостосунків у дітей, але на практиці ці завдання не активізують в повному обсязі. Серед методів, яким педагоги надають перевагу – це словесні, оскільки більшість з них зазначили заняття як

основну форму, де здійснюється формування у дітей моральних якостей, необхідних для толерантної взаємодії.

Результати констатувального етапу дослідження та аналіз наукових джерел дали підстави для виділення та обґрунтування педагогічних умов виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності, а саме:

формування у старших дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємостосунків;

– *використання сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаємостосунків.*

– *забезпечення партнерської співпраці педагогів та батьків у створенні толерантного виховного середовища.*

Відповідно до кожної педагогічної умови, розроблено систему роботи, яка включає методи та засоби виховання толерантних взаємостосунків у дітей. Колективні форми роботи з дошкільниками включають: *читання оповідань, казок; розповідь вихователя; бесіди; ігрові заняття; розігрування мовленнєвих ситуацій; сюжетно-рольові ігри, перегляд мультфільмів.*

Для педагогів сформульовані завдання виховання толерантних взаємостосунків між дітьми, вимоги щодо створення толерантного виховного середовища, окреслені види робіт щодо забезпечення партнерської взаємодії з батьками, подано конспект тренінгового заняття «Толерантне спілкування».

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведення дослідження, ми прийшли до таких висновків за висунутими у дослідженні завданнями.

За першим завданням:

Уточнено зміст та структуру провідних категорій дослідження: *толерантність, взаємостосунки, толерантні взаємостосунки, виховання толерантних взаємостосунків, комунікативна діяльність, комунікативні навички, комунікативна толерантність.*

Толерантні взаємостосунки - це взаємовідносини, які базуються на повазі та прийнятті інших людей, їхніх поглядів, переконань, дій. Під поняттям «виховання толерантних взаємостосунків» дослідники розуміють цілеспрямовану діяльність, спрямовану на формування і розвиток особистості, якій притаманні контактність, терпимість, поступливість, емоційна стабільність, емпатія, вміння прийти на допомогу та свідомо соціальна активність у взаємостосунках з оточуючими.

Дані поняття логічно пов'язані один з одним, забезпечують послідовний виклад матеріалу і є важливими для розкриття змісту кваліфікаційної роботи.

За другим завданням.

Проаналізовано психолого-педагогічну і методичну літературу з питань виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників. Встановлено, що найбільш сприятливим періодом розвитку толерантних взаємостосунків є дошкільний вік.

Виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників досліджували: Л.Артемова, А. Богуш, Л.Врочинська, Н.Гавриш А. Гончаренко, Т. Поніманська, А. Сиротенко, О. Докукіна, В.Ляпунова, В.Котирло, О.Кононко, О.Матієнко, Ю.Приходько, Л.Прокопенко, Н. Скрипник та ін.

Особливості прояву толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності вивчали Н.Іванова, А.Гончароенко, Н.Скрипник, Л.Проколієнко. Науковцями підтверджено взаємний вплив толерантності і комунікації: тільки толерантне спілкування може бути

продуктивним, а з іншого боку – завдяки спілкуванню у дитини формується толерантність.

Одним з ключових аспектів виховання толерантних взаємостосунків є формування в дітей розуміння того, що кожна людина є унікальною та має право на свою думку та переконання. Важливо допомогти дітям зрозуміти, що інші люди можуть мислити і відчувати по-іншому, ніж вони самі, та це є нормальним і природним явищем. Це допоможе зменшити конфлікти та підвищити рівень взаєморозуміння між дітьми.

Отже, виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку є важливою задачею, яка потребує уваги педагогів та батьків і може бути реалізована за допомогою спільних зусиль із використанням відповідних методів та прикладів.

За третім завданням.

Визначено особливості прояву толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. Такими особливостями є: *здатність до емоційних проявів; інтенсивний розвиток здатності до ідентифікацій, емпатії та рефлексії; прагнення дитини до наслідування; чутливість до світу соціальних відносин; природна відкритість іншим людям, справедливе безкорисливе ставлення один до одного; здатність розуміти інших; розвиток емоційного передбачення; розвиток довільної поведінки; різних форм спілкування з однолітками та дорослими.*

Безпосереднє і безкорисливе бажання дитини надати допомогу іншому свідчить про толерантну поведінку.

Критеріями проявів толерантності в старшому дошкільному віці є комунікативний і емоційно-оцінний. Комунікативний критерій включає товариську, вміння вибудовувати відносини з однолітками на основі розуміння їх почуттів і бажань; миролюбність, що виявляється в прагненні до досягнення згоди. Емоційно-оцінний - емпатійність, доброзичливість як дружнє ставлення до інших людей; позитивне ставлення до представників інших рас і національностей.

Вміння вибудувати конструктивні відносини з однолітками та дорослими підкреслює здатність дитини до толерантної взаємодії і це досить яскраво проявляється під час комунікативних ігор і виконання спільної діяльності.

За четвертим завданням.

На основі узагальнення наукових джерел визначено три взаємопов'язані компоненти: *пізнавально-когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий*. Відповідно до цих компонентів, визначено *критерії та показники* вихованості толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.

Діагностичними методами виступили: *спостереження, діагностичні завдання та методики для дітей; анкетування педагогів; математичні та статистичні методи дослідження*.

На основі визначених критеріїв та їх показників окреслено рівні вихованості толерантних взаємостосунків старших дошкільників: *оптимальний, ситуативний, деструктивний*.

Аналіз результатів проведеного нами дослідження засвідчує, про те, що переважна більшість дітей (47%) має ситуативний рівень вихованості толерантних взаємостосунків, що говорить про нестабільність емоційних та моральних проявів у дошкільників в процесі комунікації. Третина дошкільників (31%) має деструктивну модель взаємодії, що негативно впливає на взаємостосунки між дітьми. І тільки 22% дошкільників володіють оптимальним рівнем вихованості толерантної взаємодії у комунікативній діяльності.

Відповіді педагогів засвідчили, що теоретично вони знають завдання щодо виховання толерантних взаємостосунків у дітей, але на практиці ці завдання не активізують в повному обсязі. Серед методів, яким педагоги надають перевагу – це словесні, оскільки більшість з них зазначили заняття як основну форму, де здійснюється формування у дітей моральних якостей, необхідних для толерантної взаємодії.

За п'ятим завданням.

Результати констатувального етапу дослідження та аналіз наукових джерел дали підстави для виділення та обґрунтування педагогічних умов виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності, а саме:

- *формування у старших дошкільників комплексу знань, умінь та навичок толерантних взаємостосунків;*
- *використання сукупності форм і методів, які забезпечують виховання у дітей толерантних взаємостосунків.*
- *забезпечення партнерської співпраці педагогів та батьків у створенні толерантного виховного середовища.*

Відповідно до кожної педагогічної умови, розроблено систему роботи, яка включає методи та засоби виховання толерантних взаємостосунків у дітей. Колективні форми роботи з дошкільниками включали: *читання оповідань, казок; розповідь вихователя; бесіди; ігрові заняття; розігрування мовленнєвих ситуацій; тренінги; сюжетно-рольові ігри, перегляд мультфільмів.*

Для педагогів сформульовані завдання виховання толерантних взаємостосунків між дітьми, *вимоги* щодо створення толерантного виховного середовища, окреслені *види робіт* щодо забезпечення партнерської взаємодії з батьками, подано конспект тренінгового заняття *«Толерантне спілкування»*.

Викладені у дослідженні результати не розглядаються як вичерпні, такі, що повністю вирішують проблему виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. Вивчення потребує проблема впливу вікових і статевих особливостей на характер толерантних взаємостосунків дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніщук А.М. Використання діяльнісного підходу в підготовці фахівців дошкільної освіти. *Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту імені Миколи Гоголя*. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, №3 2017. 314 с. С.17-22.
2. Аніщук А.М. Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі: дис. кан. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2009. 259 с.
3. Артемова Л.В. Театр і гра. Київ : Томіріс, 2002. 340 с.
4. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення . Львів : Світ, 1990. 232 с.
5. Базовий компонент дошкільної освіти України / під керівництвом Т.О.Піроженко. К.: Видавництво, 2021. 26 с. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/doshkilna-osvita/bazovij-komponent_doshkilnoyi-osviti-v-ukrayini
6. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності.К. : Либідь, 2006. 272 с.
7. Гаврилова Т.П. Емпатія і її особливості у дітей молодшого і середнього віку: дис. канд. психол.наук: 190007.1977. 178 с.
8. Гавриловська К., Дем'янчук Ю. Тренінгові техніки як засіб формування толерантності в системі інклюзивної освіти. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Випуск 13. С. 49–54.
9. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог*. 2005. № 21-22. С. 3–11.
10. Дума В., Капітан Л. Виховання толерантності в дітей старшого дошкільного віку в контексті сучасної освітньої парадигми. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Гуманітарні і суспільні науки Журнал наукових праць*. №20(15)'2016. С.81-89.
11. Журат Ю. В. Передумови виховання толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/39177364-464e-47f2-8cb2-8b3b194c0f19/content>

12. Закон України «Про охорону дитинства». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 30, ст.142. URL: https://rivnesoc.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/zakon-ukrayiny_pro-ohoronu-dytynstva.htm

13. Іванова Н. М. Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання і виховання». 2012. 23 с.

14. Івах С. Особистісно орієнтований підхід до становлення та розвитку дитини старшого дошкільного віку. С.120-147. URL: <file:///D:/Download/210-Chapter%20Manuscript-12162-1-10-20220429.pdf>

15. Ізотова Є.И. Емоційна сфера дитини. *Теорія і практика*. Академія, 2004. 288 с.

16. Карпенко С., Кобилянська Н., Краєвська К. Формування толерантності до дітей з особливими освітніми потребами як умова соціалізації: URL: <http://dpsz2018.blogspot.com/2018/12/blog-post22.html>

17. Княжева І. А. Проблема підготовки майбутніх фахівців у галузі дошкільної освіти до роботи в умовах полікультурного середовища. *Наша школа*. К., 2007. № 5. С. 18-22.

18. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336 с.

19. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості: (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищих навч. Закладів. К.: Освіта, 1998. 255 с.

20. Кононко О. Про Базову програму розвитку дошкільника «Я у Світі». *Дошкільне виховання*. 2008. № 1. С. 3–7.

21. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07. К., 2006. 237 с

22. Лекції з педагогіки вищої школи : навчальний посібник / за ред. В. І. Лозової. Х.: ОВС, 2006. 496 с.
23. Луценко І. О. Готуємось до мовленнєвого спілкування з дошкільниками. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. 95 с.
24. Луценко І. О. Мовленнєвому заняттю комунікативну мету. *Дошкільне виховання*. 2002. №1. С. 16–17.
25. Ляпунова В. А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2016. Вип. 52. С.60-69.
26. Ляпунова В. Особливості формування толерантності дітей старшого дошкільного віку. *Освітній простір України*. 2015. Вип. 6. С. 121-127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/opu_2015_6_22
27. Ляпунова В.А. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх вихователів до формування толерантності дітей у дошкільних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття докт. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти, 13.00.08- дошкільна педагогіка. Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2017. 37 с.
28. Максимова В. О. Реалізація ідей гуманістичного підходу у підготовці дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі. С.196-198. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6938/Maximova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
29. Матієнко О.С. Толерантність починається з учителя. *Рідна школа*. 2005, № 6. С.4-6.
30. Матієнко О.С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця. ВДАУ, 2006. 40 с.
31. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.

32. Нейман К. Формування толерантності і культури поведінки в комунікативній діяльності: URL: <https://www.maam.ru/detskijasad/statja-formirovanie-tolerantnosti-i-kultury-povedenija-v-komunikativnoidejatelnosti.html>
33. Носов В. І. Проблеми гуманізації дошкільного виховання. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1. С. 77–81.
34. Онищук І. А. Психолого-педагогічний аспект проблеми формування культури самовираження майбутніх фахівців дошкільної освіти. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія "Педагогіка"*. 2018. Вип. 9. С. 60–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkoqpth_2018_9_8
35. Павловська А., Вахняк Н. Формування толерантних взаєностосунків у дітей дошкільного віку: URL: http://www.rusnauka.com/7_NTSB_2016/Pedagogica/3_208979.doc.htm
36. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект. *Дошкільне виховання*. 2008. № 4. С. 3–5.
37. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Академвидав, 2006. 456 с.
38. Січкара А. Діяльнісна стратегія підготовки вихователів дітей дошкільного віку: історико-педагогічний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 32. С. 445–452. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/pedagogics/article/viewFile/9515/9421>
39. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2011.20 с. Режим доступу до ресурсу: URL:https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/437/1/Vuhov_toler_doshk_failu.pdf
40. Скрипник Н. І. Експериментальне вивчення рівнів сформованості толерантності у старших дошкільників. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку теорії і практики дошкільної освіти», (Полтава,

19–20 трав. 2010 р.) : зб. наук. праць / МОН України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2010. С. 165–169.

41. Скрипник Н. І. Методика обстеження стану сформованих толерантних взаємин старших дошкільників. Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. Вип. II, ч. 2. С.333-340.

42. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.

43. Скрипник Н. І. Сучасні підходи до формування основ толерантності у дітей дошкільного віку / Н. І. Скрипник // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. 51. – С. 202–205.

44. Скрипник Н.І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.

45. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 4. 637 с.

46. Сухопара І.Г. Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності . *Науковий часопис НПУ ім.Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Випуск 55. 2016. С.200-206.

47. Тарнавська Н. П. Застосування діяльнісного підходу в процесі формування елементарних математичних уявлень у дітей дошкільного віку. *Сучасні технології формування логіко-математичної компетентності в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку* : збірник науково-методичних праць / за заг. ред. Н. П. Тарнавської., Н. Ю. Рудницької, Ю. М. Мурашевич. Житомир: ФОП «Левковець», 2015. 430 с. С. 121 -124.

48. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших

дошкільників та молодших школярів. Topical issues of education: Collective monograph. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. 220 p. P. 202–217.

49. Тернопільська В.І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. *Нові технології навчання: Наук.-метод. зб.* / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. К., 2014. Вип. 82, Част.1., С. 66-71. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6739/1/V_Ternopilska_IITZOMONU_82_GI.pdf

50. Урунтаєва Г. А. Практикум з дошкільної педагогіки. Академія, 1998. 304 с.

51. Черепня Н. І. Організаційно-педагогічні умови підготовки дітей до школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 - дошкільна педагогіка. Херсон., 2006. 213 с.

52. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до 6 років /О.П. Аксьонова, А.М. Аніщук, Л.В. Артемова; наук. кер. О.Л. Кононко. К: ТОВ «МЦФЕР» . Україна» .2019 р. 488с.

